

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાખિત વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૨૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ત્રિયંતી વાચનપત્ર

વિષય ૪૩૪૪:૮૬૩:૩-૧૨

(બ્રિટિશ રાજ્યમાં માટે)

ત્રિવેદિવાચનમાળા— પુસ્તક ચોથું

લેખકો

રાવ બહાદુર ,મળારાંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી,

બી. એ.,

વાનપ્રસ્થ પ્રિન્સિપલ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજ—અમદાવાદ

અને

અતિશુભરાંકર કમળારાંકર ત્રિવેદી,

એમ. એ., એલ એલ. બી.,

નૈતિક ને માનસિક તત્ત્વજ્ઞાનના અને યુજરાતીના પ્રોફેસર,

વડોદરા કૉલેજ—વડોદરા

પ્રકાશક

એમ. સી. કેહારી,

કાપડી પોળ, રાવપુરા—વડોદરા

૧૯૨૪

[સર્વ હક લેખકોને સ્વાધીન છે.]

મૂલ્ય ૦-૮-૦

(૧)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીયુઈટ-રાંગઠ
૧૯૬૨

મુરત—ચૌરાના પૂલ ઉપર આવેલા “ મુરત સિદ્ધિ ” પ્રિન્ટિંગ
પ્રેસમાં ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના

અમારી વાચનમાળાનું આ ચોથું પુસ્તક છે. નિર્મિત સમયમાં જોડાઈ બરાબર શિખવી શકાય તેટલું આ પુસ્તકનું કદ રાખ્યું છે. ભાષા અને વિચારમાં વાચનમાળાનો ક્રમ સાચવ્યો છે.

જરૂરજોગી 'સમજુતી' પુસ્તકને અંતે આપી છે.

આ પુસ્તક શિખવતાં શિક્ષકોએ બાળકના ભાષાજ્ઞાનમાં વધારો થાય તે પર ખાસ લક્ષ આપવું. વાક્યમાં શબ્દો કેવી રીતે જોડાએલા છે, તે બાળકને શિખવવું; તેમજ કવિતામાં શબ્દોનો અન્વય કરાવવો.

સુરત } કમળાશંકર પ્રાજ્ઞશંકર ત્રિવેદી
ઓગસ્ટ ૧૯૨૩ } અતિમુખ્યશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૧ શ્લો પાટવી કુંવર	
એકવર્ડ	૧-૩
,, ૨જો અતિલોભ તે	
પાપનું મૂળ	૩-૬
,, ૩જો મહારાણા	
પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૧ શ્લો ૬-૮	
,, ૪થો મહારાણા	
પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૨ જો ૮-૧૦	
,, ૫મો મહારાણા	
પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૩ જો ૧૦-૧૨	
,, ૬ઠ્ઠો કવિતા: વિદ્યા ૧૨-૧૩	
,, ૭મો હાથી, ભાગ ૧ શ્લો ૧૩-૧૫	
,, ૮મો હાથી, ભાગ ૨ જો ૧૫-૧૭	
,, ૯મો પાણી: ઉપયોગ	
અને કાર્ય, ભાગ ૧ શ્લો ૧૭-૧૮	
,, ૧૦મો પાણી: ઉપયોગ	
અને કાર્ય, ભાગ ૨ જો ૧૮-૨૧	
,, ૧૧મો કવિતા:	
વડોદરાને વડશે	૨૧-૨૨
,, ૧૨મો ગરુડ	૨૨-૨૪
,, ૧૩મો વહેમ	૨૪-૨૬
,, ૧૪મો કવિતા:	
સાહસ	૨૬-૨૭
,, ૧૫મો સાવિત્રી ને સત્ય-	
વાન, ભાગ ૧ શ્લો	૨૭-૨૯

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૧૬મો સાવિત્રી ને સત્ય-	
વાન, ભાગ ૨ જો	૨૯-૩૨
,, ૧૭મો કાચ	૩૨-૩૪
,, ૧૮મો ગધેકું	૩૪-૩૬
,, ૧૯મો કવિતા:	
હિંમતવાન થાઓ	૩૭
,, ૨૦મો સાદા જીવનનો	
આનંદ	૩૭-૩૯
,, ૨૧મો હરિશ્ચંદ્ર,	
ભાગ ૧ શ્લો	૪૦-૪૨
,, ૨૨મો હરિશ્ચંદ્ર,	
ભાગ ૨ જો	૪૨-૪૪
,, ૨૩મો કવિતા:	
સ્વદેશસ્તોત્ર	૪૫-૪૬
,, ૨૪મો રાગ અને	
કેદીઓ	૪૬-૪૮
,, ૨૫મો શરીરના	
અવયવો	૪૮-૫૨
,, ૨૬મો રેશમ	૫૨-૫૪
,, ૨૭મો કવિતા: બાળક	૫૫
,, ૨૮મો ખલીફા હઝરત	
ઇમામ અલી,	
ભાગ ૧ શ્લો	૫૬-૫૭
,, ૨૯મો ખલીફા હઝરત	
ઇમામ અલી,	
ભાગ ૨ જો	૫૭-૫૮

પૃષ્ઠ

પાઠ ૩૦મો ખલીશ હજરત	
દુમામ અલી,	
ભાગ ૩જો	૫૯-૬૦
„ ૩૧મો અભિમન્યુ,	
ભાગ ૧લો	૬૦-૬૨
„ ૩૨મો અભિમન્યુ,	
ભાગ ૨જો	૬૩-૬૪
„ ૩૩મો કવિતા:	
અમારો દેશ	૬૫-૬૬
„ ૩૪મો સાપ	૬૬-૬૯
„ ૩૫મો ખોટા રિવાજ	૬૯-૭૧
„ ૩૬મો દુમામ હસન અને	
હજરત મોઆવીઆ	૭૧-૭૩
„ ૩૭મો કવિતા: જોને	
વીતી હોય તે જાણે.	૭૩-૭૪
„ ૩૮મો ગામ અને શહેર,	
ભાગ ૧લો	૭૫-૭૭
„ ૩૯મો ગામ અને શહેર,	
ભાગ ૨જો	૭૭-૭૮
„ ૪૦મો દુમામ હુસેન,	
ભાગ ૧લો	૭૮-૮૦
„ ૪૧મો દુમામ હુસેન,	
ભાગ ૨જો	૮૦-૮૨
„ ૪૨મો ખેતી અને	
ખેડુત	૮૨-૮૪
„ ૪૩મો કવિતા:	
ફૂલની સાથે રમત	૮૪-૮૫

પૃષ્ઠ

પાઠ ૪૪મો નળ અને દમયંતી,	
ભાગ ૧લો	૮૫-૮૮
„ ૪૫મો નળ અને દમયંતી,	
ભાગ ૨જો	૮૮-૯૧
„ ૪૬મો નળ અને દમયંતી,	
ભાગ ૩જો	૯૧-૯૪
„ ૪૭મો કવિતા:	
ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	૯૪-૯૫
„ ૪૮મો તાપૂત	૯૬-૯૮
„ ૪૯મો સ્વચ્છ હવા ને	
અસ્વચ્છ હવા,	
ભાગ ૧લો	૯૮-૯૯
„ ૫૦મો સ્વચ્છ હવા	
ને અસ્વચ્છ હવા,	
ભાગ ૨જો	૧૦૦-૧૦૧
„ ૫૧મો ભાગ્યદેવી ને	
ભિખારણુ	૧૦૧-૧૦૪
„ ૫૨મો કવિતા:	
બ્રહ્માં વિરાજે મારા	
પ્રાણમાં રે લોલ.	૧૦૪-૧૦૫
„ ૫૩મો નવજોત	૧૦૫-૧૦૭
„ ૫૪મો કરોળીઓ,	
ભાગ ૧લો	૧૦૭-૧૦૯
„ ૫૫મો કરોળીઓ,	
ભાગ ૨જો	૧૦૯-૧૧૧
„ ૫૬મો કવિતા: નળદમયંતી	
બાળકોને મોસાળ વળાવતાં	
	૧૧૧-૧૧૨

	પૃષ્ઠ
ચાઠ પાઠો રમર	૧૧૨-૧૧૪
,, ૫૮મો સિદ્ધરાજ જયસિંહ,	
ભાગ ૧લો	૧૧૪-૧૧૬
,, ૫૯મો સિદ્ધરાજ જયસિંહ,	
ભાગ ૨જો	૧૧૭-૧૧૮
,, ૬૦મો પારસી	
લગ્નક્રિયા	૧૧૮-૧૨૦
,, ૬૧મો મોર	૧૨૧-૧૨૩
,, ૬૨મો કવિતા: વૈદર્ભી	
વનમાં વલવલે.	૧૨૩-૧૨૪
,, ૬૩મો ઝાડનાં ફૂલ,	
ભાગ ૧લો	૧૨૪-૧૨૬
,, ૬૪મો ઝાડનાં ફૂલ,	
ભાગ ૨જો	૧૨૭-૧૨૯
,, ૬૫મો મગર,	
ભાગ ૧લો	૧૨૯-૧૩૧
,, ૬૬મો મગર,	
ભાગ ૨જો	૧૩૧-૧૩૨
,, ૬૭મો વરસાદ અને ઝાકળ,	
ભાગ ૧લો	૧૩૩-૧૩૪
,, ૬૮મો વરસાદ અને ઝાકળ,	
ભાગ ૨જો	૧૩૪-૧૩૬

	પૃષ્ઠ
,, ૬૯મો કવિતા:	
કાચબાકાચબી	૧૩૬-૧૩૭
,, ૭૦મો પારસી	
દોખમું	૧૩૭-૧૪૦
,, ૭૧મો રીંછ	૧૪૦-૧૪૨
,, ૭૨મો ફળ અને બીજ,	
ભાગ ૧લો	૧૪૨-૧૪૪
,, ૭૩મો ફળ અને બીજ,	
ભાગ ૨જો	૧૪૫-૧૪૭
,, ૭૪મો અમદાવાદ જિલ્લો:	
મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો	૧૪૭-૧૫૦
,, ૭૫મો અમદાવાદ જિલ્લો:	
મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૨જો	૧૫૦-૧૫૩
,, ૭૬મો કવિતા:	
સ્નેહનાં સ્મરણ	૧૫૩-૧૫૪
,, ૭૭મો સુરત જિલ્લો: મુખ્ય	
સ્થળ, ભાગ ૧લો	૧૫૪-૧૫૬
,, ૭૮મો સુરત જિલ્લો: મુખ્ય	
સ્થળ, ભાગ ૨જો	૧૫૭-૧૬૦
,, ૭૯મો કવિતા:	
વસંત દ્યો.	૧૬૦
સમજીતી	૧૬૧-૧૬૮

પાટવી કુંવર એડ્વર્ડ

પુસ્તક યોથું

પાઠ ૧૯૦

પાટવી કુંવર એડ્વર્ડ

શહેનશાહ પમા જ્યોર્જ ને મહારાણી મેરિના પાટવી કુંવર એડ્વર્ડ છે.

કુંવર મહારાણી વિક્ટોરિઆને ઘણા વહાલા હતા. તેમનું પણ મહારાણી પર ઘણું વહાલ હતું. મહારાણી દેવલોક પામ્યાં ત્યારે તે છ વર્ષના હતા. તેમની મરણક્રિયા તેમણે કૌતુકથી જોયા કરી. તેમણે પૂછ્યું, આ બધું શું થાય છે ? જવાબમાં તેમને કહેવામાં આવ્યું કે વડી દાદીને હવે તમે ફરી જોનાર નથી. આ સાંભળી તેઓ દુસકે દુસકાં ભરી રાયા.

એમનાં માતપિતા દુનિયાની મુસાફરીએ નીકળ્યાં ત્યારે એમને ને એમનાં ભાંડુઓને એમના દાદા એડ્વર્ડને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. તે વખતે એમને ખીસાખર્ચ માટે અઠવાડીએ એક શિલિંગ આપવામાં આવતો હતો. તેમાંથી જે બચે તે એઓ બચાવતા અને બચેલી રકમનો સારો ઉપયોગ કરતા. પોતાનાં દાદાદાદી અને ભાઈએનની વરસગાંઠના દહાડાની એમણે પોતાની નોંધપોથીમાં નોંધ રાખી હતી. આ બધાંને વરસગાંઠને દહાડે એઓ પોતાની

બચાવેલી રકમમાંથી લેટ આપતા, તેથી તેઓ આ વહાલસોચા કુંવર પર બહુ રાજ થતાં.

નાનપણથી તેમને સારી કેળવણી આપવા બનતી કોશીશ કરવામાં આવી હતી. તેઓ નિશાળે ભણતા હતા ત્યારે એક વાર માંદા પડ્યા. તેમના પર દેખરેખ રાખનાર અમલદારે મંદવાડમાં તેમને કંઈક ભાવે એ હેતુથી તેમના બેડીદાર ભણુનારાઓના ખોરાકથી તેમને જુદો ખોરાક આપ્યો. તેમણે કહ્યું, મારા પિતાએ મને હુકમ કર્યો છે કે બીજા છોકરાઓ ખાય તેજ ખોરાક તારે ખાવો; મારે બીજો ખોરાક જોઈતો નથી. કેવી સારી ઘરકેળવણી !

નિશાળ છોડી મહાશાળામાં (કૉલેજમાં) ભણવા ગયા ત્યાં પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓના જેવુંજ બધું કરવું ને તેમનાથી જુદા ન પડવું તેની તેઓ સાવચેતી રાખતા હતા. તેઓ તેમની પેઠેજ ભણતા ને તેમની પેઠેજ તમામ રમતગમતમાં ભાગ લેતા.

ત્યાં તેમને ઘોડે એસતાં ઘણું સાફ આવડતું હતું ને પ્રશંકારનો ઘણો શોખ હતો. ક્રિકેટની રમતમાં પણ તેઓ ઘણો રસ લેતા હતા.

છેલ્લી જગજહોર જર્મન લડાઈને વખતે તેમનું જિગર લડાઈના મેદાનમાં તલપી રહ્યું હતું. પોતાનાથી પણ નાના પોતાના બેડીદારો લડાઈમાં ગયા હતા ને પોતે હજી ગયા નહોતા એ વિચારથી તેમનું મન ઉશ્કેરાયું હતું.

તેઓ લડાઈ માટે નામ નોંધનાર અમલદાર પાસે ગયા અને તેને તેમણે કહ્યું, મારું નામ નોંધો. મને મોકલશો

તો શું થઈ જવાનું છે ? મને જાણી વાગશે તો તેથી શું ? મારે ચાર ભાઈ છે.

પાછળથી તેમને લડાઈમાં જવા દેવામાં આવ્યા. તેમણે બહુ બહાદુરીથી લડાઈના મેદાનમાં દેશની સેવા બજાવી. માતાનો પણ તેમણે ડર રાખ્યો નહિ.

તેમણે આખી દુનિયાની સુસાફરી કરી જાણવાનું ઘણું જાણ્યું છે.

એક દિવસ એઓ ટમા એડ્વર્ડ તરીકે મહાન બ્રિટિશ રાજ્ય પર અમલ કરશે. પ્રભુ એમને તંદુરસ્તી બક્ષે !

પાઠ રજો

અતિલોભ તે પાપનું મૂળ

એક ગામમાં બ્રાહ્મણના ચાર છોકરાઓ રહેતા હતા. તેમની વચ્ચે દોસ્તી હતી. તેઓ બહુ ગરીબ હતા. તેમની ગરીબાઈ તેમને બહુ સાલતી હતી.

ગરીબાઈ જેવું બીજું દુઃખ નથી. વાઘવડવાળા જંગલમાં રહેવું એ હજી સહેલું છે. સર્ગાંબહાલાંથી વિખૂટા પડીને રહેવું એ પણ સહેલું છે, પણ ધન વિના સંસારમાં રહેવું ઘણું કપરું છે.

માટે ગમે તેમ કરી ધન મેળવવું જરૂરનું છે. એમ ધારી એ ચારે મિત્રો ધન મેળવવા ઘરબાર છોડી પરગામ આહ્યા. જતાં જતાં તેઓ પવિત્ર ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી

પહોંચ્યા. શિપ્રા નદીના વિશુદ્ધ જળમાં સ્નાન કરી, મહા-
કાલેશ્વરને પગે લાગી, એ ચારે મિત્રો કોઈ એક ચોગીના
મઠમાં ગયા.

ચોગી તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને તેણે તેમને ચાર
બહુઈ વાટ આપી. દરેક જણે એકેક વાટ લીધી.
ચોગીએ કહ્યું કે હિમાલય તરફ જાઓ. ચાલતાં ચાલતાં
જે ઠેકાણે હાથમાંથી વાટ પડી જાય તે ઠેકાણે ખોદવાથી
કીમતી વસ્તુ મળશે, તેથી તમારું દળદર ક્ષીટશે.

બ્રાહ્મણપુત્રો વાટ લઈ ચાલતા થયા. ચાલતાં ચાલતાં
એકના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદતાં તાંબાની
ખાણ નીકળી. તે જોઈ તે રાજ થયો અને તેણે ત્રણે મિત્રોને
કહ્યું, આહિંથી જોઈએ તેટલું તાંબું લો. તેમણે કહ્યું, તું મૂર્ખ
છે. આથી કંઈ આપણું દળદર ક્ષીટે? અમે તો આગળ જવાના.

આગળ જતાં બીજા બ્રાહ્મણપુત્રના હાથમાંથી વાટ પડી
ગઈ. ત્યાં ખોદતાં રૂપાની ખાણ જડી. તે જોઈને તે રાજ
થયો. તેણે બાકીના બે મિત્રોને કહ્યું, ભાઈઓ! જોઈએ
તેટલું રૂપું લઈ આનંદ કરો. તેમણે કહ્યું, એથી આપણી
ગરીબાઈ જશે નહિ. અમે તો આગળ જવાના.

જતાં જતાં ત્રીજાના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં
ખોદું તો ત્યાંથી સોનું નીકળ્યું. જેમ જેમ ખોદું તેમ તેમ
વધારે વધારે સોનું નીકળ્યું. તે બ્રાહ્મણપુત્ર તો રાજ રાજ
થઈ ગયો. તેણે એથાને કહ્યું, ભાઈ! આહિંથી જોઈએ તેટલું
સોનું લઈ મારી સાથે પાછો ફર. તેણે જવાબ લીધો કે તું

મૂર્ખ છે. આગળ જતાં રત્ન નીકળશે; માટે ચાલ, આગળ જઈએ. ત્રીજો સોનું લઈ ઘેર ગયો ને ચોથો એકલો આગળ વધ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં એ ઘણો દૂર નીકળી ગયો. ત્યાં એણે એક ઘણાજ ડુઝી માણસ જોયો. તેને માથે ચક્કર ભમતું હતું અને તેનું મોં કરમાઈ ગયું હતું. બ્રાહ્મણપુત્રને જોઈ તે છાતીફાટ રોયો. બ્રાહ્મણપુત્રે પૂછ્યું કે આ છે શું ? ચક્કરવાળા માણસે કહ્યું, ભાઈ! મેં બહુ લોભ કીધો, તેથી કુબેરલંકારીને ફીકર થઈ કે મારો ખજાનો ખૂટશે. આથી તેમણે મારે માથે આ ચક્કર છોડ્યું છે. એ મને ઘણીજ પીડા કર્યા કરે છે. ઊઠતાં, બેસતાં, હસતાં, રૂસતાં, એ ચક્કર

અને ઝૂડની માફક વળગેલું રહે છે. મારા જેવો બીજો લોભી

અહિં આવે ત્યારેજ મારો છૂટકો થાય એમ મને એક થોળીએ કહ્યું છે.

આમ કહેતાં વારને તે ચક્કર પેલા લોભી બ્રાહ્મણપુત્રને વળગ્યું. તે ઘણું રડ્યો, પણ હવે શું વળે ? અતિલોભ તે પાપનું મૂળ છે; એથી હૃદયાર દુઃખ આવી પડે છે.

પાઠ ઉન્ને

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૧લો

પવિત્ર સિસોદીઆ રજપૂત કુળના ઉદયસિંહ રાજાએ ઉદેપુર શહેર વસાવ્યું છે. એ ઉદયસિંહને પ્રતાપસિંહ નામે બળવાન પુત્ર હતો. તે એની પછી મેવાડની ગાદીએ આવ્યો.

એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં બહાદુર અને અદલ ધનસાફી અકબર બાદશાહનું રાજ્ય હતું. તેણે હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ફેર ન ગણી, હિંદુઓને મોટા મોટા ઓદ્ધા આપી પ્રભનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. શૂરા રજપૂત રાજાઓને તેણે લગ્નનો સંબંધ બાંધી પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા. એ રાજાઓમાં એકલા પ્રતાપસિંહેજ એવો સંબંધ બાંધવાની ચોક્કસી ના કહી હતી. તેણે અકબરને નમ્રું આપ્યું નહોતું.

અકબરને આ વાત ઘણી ખૂંચતી હતી અને અપમાનનું વેર લેવા તે તક શોધતો હતો. માનસિંહજી નામે જયપુરનો રાજા અકબરનો બહુ માનીતો હતો. આ

મહારાણા પ્રતાપસિંહ

અરસામાં તે સોલાપુર જીતી પાછો ફરતાં પ્રતાપસિંહને ત્યાં ઉતર્યો. પ્રતાપે તેની મહેમાનગીરી કરી, પણ તેની સાથે બેસીને જમવાની ના કહી. માનસિંહે આનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહે જવાબ દીધો કે જે રાજાએ પોતાની પુત્રી મુસલમાન બાદશાહને આપી છે તેની સાથે બેસી પ્રતાપ કદી જમશે નહિ. આથી માનસિંહ ગુસ્સે

થયો. તેણે આ વાત અકબરને કહી, તેથી અકબરે પોતાના પુત્ર સલીમ અને માનસિંહની સરદારી નીચે મોટું મુગલ લશ્કર પ્રતાપની સામા મોકલ્યું.

પ્રતાપની પાસે બાવીસ હજાર શૂરા સિપાઈ હતા. તેમનામાં રજપૂત શુરાતન અને દેશાભિમાન ઝળકી રહ્યાં હતાં; તેમજ તેઓ રણુમાંથી કદી પાછી પાની કરે એવા નહોતા. મુગલ ફ્રેન્જ પ્રતાપની ફ્રેન્જથી ઘણી મોટી હતી. અને ફ્રેન્જ હલદી-ઘાટના મેદાન આગળ લેગી થઈ. અરવલીના ડુંગરામાં આવેલું આ મેદાન આ ભારે લડાઈને લીધે બહુ જાણીતું થયું છે.

“ રણુધીરા હે રજપૂતો, મુજ અંગતણા શણુગાર !
 રે ચાલો હલદીઘાટે, શૂરા બાવીસ હજાર !
 વીરા ! શું શૌર્ય ગયું છે ? શું રજપૂત થશે શુલામ ?
 મેવાડ પરાધીન બનશે ? શું જશે શિશોદિય નામ ?
 નહિ, નહિ, નહિ, રણુમાં ચાલો ! ઝળકાવો તમ હથિયાર !
 રે ધૂમો રાણા સાથે, શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

પોતાની ફ્રેન્જનાં માણસોને શુરાતન ચઢાવી પ્રતાપ લડાઈના મેદાનમાં ધસ્યો.

પાઠ ૪થો

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ રજો

જેમ ભૂખ્યો સિંહ હરણ પર છલંગ મારે, તેમ રજપૂતો હાથમાં નાગી તલવાર લઈ શત્રુ પર તૂટી પડ્યા.

પ્રતાપે માનસિંહને પોતાની તલવારનો સ્વાદ ચખાડવા બહુ બહુ શોધ્યો, પણ તે તેને હાથ લાગ્યો નહિ, એટલે તેણે પોતાનો ઘોડો સલીમ તરફ દોડાવ્યો.

એમ પ્રતાપ ત્રણ વાર મુગલ ફૈજમાં ધસ્યો ને ઘણા માણસોને તેણે મારી નાંખ્યા. તેને એક ગોળી વાગી, ત્રણ ઠેકાણે ભાલા ભોંક્યા, ને તલવારના ત્રણ સખ્ત ધા થયા; પણ તે હઠ્યો નહિ. ચારે તરફ લોહીની નીક વહેવા લાગી. ૧૪,૦૦૦ રજપૂતોએ દેશની ખાતર પોતાના જીવ ખોયા. પ્રતાપનું આખું શરીર ઘાયલ થયું હતું અને તેના બહાદુર સિપાઈઓ નાશ પામ્યા હતા. તેને જય મેળવવાની આશા જતી રહી, તેથી તે લડાઈનું મેદાન છોડી ચાલ્યો ગયો.

તેનો વહાલો ઘોડો એતક પણ થાકી ગયો હતો, પણ તે ફૂલપાટ દોડ્યો જતો હતો. તેની પાછળ બે મુગલ સિપાઈ દોડતા હતા, રસ્તામાં એક નદી આવી. એતક તે ફરી ગયો, પણ મુગલ સિપાઈના ઘોડાઓ તે ફરી શક્યા નહિ.

એવામાં ‘ઓ પેલો લીલો ઘોડો, ઓ પેલો સવાર,’ એમ મેવાડી ભાષામાં બોલતા કેઈને પ્રતાપે સાંભળ્યો. તેણે પાછળ જોયું તો પોતાના ભાઈ શકતને જોયો. તે અકબરને મળી ગયો હતો, પણ હવે તે પ્રતાપને પગે પડ્યો. પ્રતાપે તેને માફી આપી અને બંને ભાઈએ મેવાડને દુશ્મનોથી બચાવવાનું પણ લીધું.

આ વખતે ચેતક તમ્મર ખાઈને જમીન પર પડયો ને તરત મરણ પામ્યો. શાખાશ છે એ નિમકડલાલ ઘોડાને! એ મરી ગયો તે ઠેકાણે પ્રતાપે મંદિર બંધાવ્યું. હજી પણ એ જગા “ ચેતકકા ચબુતરા ” એ નામથી ઓળખાય છે.

પાઠ પમો

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, લાગ ૩જો

પ્રતાપ હલદીઘાટની લડાઈમાં હાર્યો અને તેની રાજધાની કમલમેર દુશ્મનના હાથમાં ગઈ. પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઈ તે એક ગુફામાંથી બીજીમાં અને એક જંગલમાંથી બીજામાં નાસતો ફરતો હતો. શત્રુનાં માણસો તેને જપવા દેતાં નહોતાં.

પ્રતાપના પર ઘણી આફતો આવી, પણ તે પર્વતની પેઠે અચળ રહ્યો. સિસોદીઆના કુળને એળ લગાડી તે અકબરને તાબે થયો નહિ.

એક વખત તેની રાણીએ ખાવાના રોટલા તૈયાર કર્યા હતા, તે બધાંએ ખાધા ને તેમાંનો એક બીજા દિવસ માટે રહેવા દીધો હતો. તેની દીકરી આ રહેલો રોટલો ખાતી હતી. એવામાં એક જંગલી બિલાડી તેના હાથમાંથી તે લઈ ગઈ. આથી તે બાળકી ભૂખે ટળવળવા લાગી. પ્રતાપ જેવા સ્નેહાળ પુરુષથી આ દેખાવ જોઈ શકાયો નહિ. તેણે અકબરને પત્ર લખી નમવાનો વિચાર બતાવ્યો.

આ પત્ર વાંચી અકબરના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. પછી આ વખતે બિકનેરના રાજનો ભાઈ પૃથુરાજ ત્યાં હાજર હતો. તેણે રજપૂત જાતના અભિમાનથી કહ્યું, આ પત્ર બનાવટી છે. પ્રતાપ આવો પત્ર કદી લખે નહિ. આપ કહો તો હું ખાતરી કરું. બાદશાહે હા કહી. તે પરથી તેણે પ્રતાપને એવો ઉશ્કેર્યો કે તેણે પોતાનો વિચાર બદલી નાંખ્યો. શાબાશ છે એ વીરને !

ઘણી સુશીખતોમાં પછી પ્રતાપે ધીરજ છોડી નહિ. હિંમતબાજ પુરુષો જે વખતે જે મળે તેથી ચલાવી લઈ પોતાનું કામ પાર પાડે છે. તેઓ કદી હિંમત હારતા નથી.

અરેરે ! આ કેવી દશા ! કયાં રાજમહેલનું સુખ ને કયાં આ અતિકંગાલ હાલત ! જે બાળકોનાં મોંમાંથી બોલ નીકળે તે પહેલાં તો તે ઝીલી લેવા માણસો ખડા બિલા

હોય અને જે બાળકોને ખાવાપીવા ને પહેરવા જે જોઈ એ તે હંમેશ માગ્યા વિના મળતું હોય તેવાં બાળકોને ખાવાના સાંસા અને સૂવાનું પહોંચના કઠણ પથ્થર પર ! આવી ખરાબ હાલત જોઈ કેાનું હૃદયું પીગળે નહિ !

આ હાલતમાં પ્રતાપનો વજીર ભામાશા તેને મળ્યો. તેણે કહ્યું, મારી પાસે જે દોલત છે તે આપની છે. તે જોટલી બધી છે કે તેમાંથી તમે પચીસ હજાર માણસનું લશ્કર બાર વર્ષ નિભાવી શકશો. ધન્ય છે એની ઉદારતાને !

આ સાંભળી પ્રતાપમાં હિંમત આવી. તેણે લશ્કર જમાવ્યું, મુગલો પર હુમલો કર્યો, અને લગભગ બધો મેવાડ પ્રાંત તાબે કર્યો. થોડાં વર્ષ રહી તે મરણ પામ્યો. તેનું શરીર નાશ પામ્યું, પણ તેનું નામ અમર રહ્યું છે.

પાઠ ૬૬૧

છપ્પો

વિદ્યા

વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે;
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યામાંહિ વિવેક, વિમલ વિદ્યાર્થી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;
સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાર્થી વહું નહિ કશું;
સદ્વિદ્યા આગલ ધન કશું, વિદ્યાવિહીન નર તે પશુ. ૧

પંડિત આગલ મૂઢ, હંસ આગલ જેમ વગ્ગા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, કોકિલ આગલ કગ્ગા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, રાય આગલ ડ્યમ રંકા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, સિંધુ આગલ ડ્યમ ટંકા;
 પંડિત માક્રમી પૂરા, પંડિત સડ શિર મોર છે;
 સામલ કહે પંડિત આગલ, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે. ૨

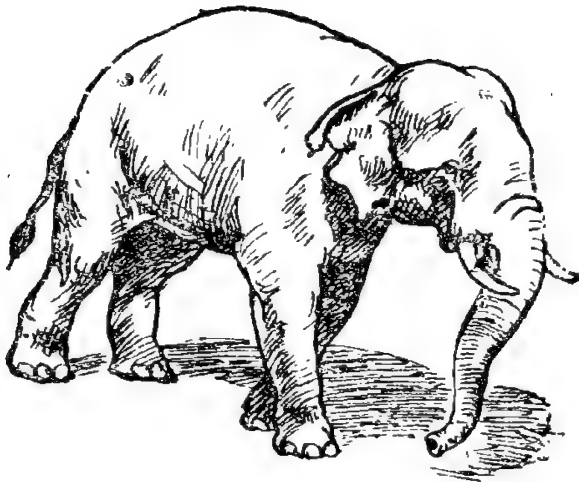
સામલમટ્ટ

પાઠ ૭મો

હાથી, ભાગ ૧લો

મોટાં શહેરોનાં ને કેટલાંક દેશી રાજ્યોનાં બાળકોએ
 તે હાથી જોયો હશે. હાથી રંગે કાળો હોય છે.
 તેનું શરીર બહુ, જાંચું, ને ભારે હોય છે. તેના પગ ટૂંકા
 પણ થાંભલા જેવા બહા ને મજબૂત હોય છે. તેની આંખ
 ઝીણી ને કાન સૂપડા જેવા મોટા હોય છે. તે પંખાની
 પેઠે કાન હલાવ હલાવ કરે છે.

હાથી જોતાંજ કોઈની પણ નજર તેની સૂંઢ તરફ
 જાય છે. તેનો ઉપલો હોઠ ને નાક, બે ભેગાં થઈ તેની
 સૂંઢ બનેલી છે. તેને છેડે બે નસકોરાં અને આંગળી જેવા
 આકાર હોય છે, તેથી તે ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ
 સહેલથી ઉચકી શકે છે.

હાથીની સૂંઢ તેને નાક, હાથ, પાણી ઊરાડવાની નળી, અવાજ કરવાનું રણશીંગડું, અને હથિયારની ગરજ સારું છે. તેને તે ગમે તેમ વાળી શકે છે ને લાંબીટૂંકી કરી શકે છે. તે વડે તે મોટાં મોટાં ઝાડોને તોડી નાંખે છે ને શત્રુને પકડી દૂર ફેંકે છે. તેમજ એકેક પાંદડું કે ફૂલ પછી તે સુંદર રીતે તોડી કે ચૂંટી શકે છે. તેને પાણી પીવું હોય છે ત્યારે તે સૂંઢની અણી વડે ભેળવું પાણી નસકોરામાં લે છે ને મોંમાં નાંખે છે.

હાથીને નહાવું બહુ ગમે છે. તે સૂંઢમાં પાણી લઈ આખા શરીર પર નાંખે છે.

સૂંઠનો એક ઉપયોગ આપણા હાથના ઉપયોગ જેવો છે; તેથી આપણે એ પ્રાણીને હાથી કહીએ છીએ.

હાથીની સૂંઠમાં બે બાજુએ બે મોટા સફેદ દાંત હોય છે. કેટલીક હાથણીને એ દાંત હોતા નથી ને કેટલીકને બહુ નાના હોય છે. એ વડે એ ભારે વસ્તુ ઉંચકીને ફેંકી દે છે. કેટલાક દેશમાં એની પાસે લાકડાં ઉંચકાવે છે. એ બે દાંત હાથીને ચાવવામાં કામ લાગતા નથી; તેથી ‘હાથીના ચાવવાના બુદ્ધા ને બતાવવાના બુદ્ધા’ એવી આપણામાં કહેવત છે. આ હાથીદાંતનાં સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાના ચૂડા, રમકડાં, છત્રીના દાંડા, ચપ્પુના હાથા, વગેરે બને છે.

હાથીનું શરીર ભારે હોય છે; પણ તે ડાલતો ડાલતો સુંદર રીતે ચાલે છે.

પાઠ ૮મો

હાથી, ભાગ રજો

જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં હાથી લડાઈમાં વપરાતા. ભેદાઓ એના પર બેસી લડવા જતા. હાથી, ઘોડા, રથ, અને પાયદળ, એ ચાર લશ્કરના ભાગ ગણાતા.

હાલ હાથી પર રાજાની સવારી નીકળે છે. મોટાં શહેરોમાં તવંગર લોકોનાં છોકરાં વરઘોડામાં હાથી પર બેસે છે. તેના

પર શોભિતી બેઠક કરવામાં આવે છે, તેને હોદ્દો કે અંબાડી કહે છે. તેનો હાંકનાર મહાવત કહેવાય છે. તે અંકુશ વડે હાથીને કબજે રાખે છે.

વગડાઉ હાથી જુવાનીમાં આવે છે ત્યારે તેનાં લમણાંમાંથી રસ નીકળે છે, તેને મદ કહે છે. તે વખત તે અભિમાની ને માતેલો થાય છે.

હાથી મળતાવડું પ્રાણી છે. તે દસવીસનાં ટોળામાં રહે છે. તેની બુદ્ધિ તેજદાર અને ચાદદારત જળરી હોય છે. કરેલો ઉપકાર તે કદી ભૂલતો નથી, તેમજ તેને કોઈએ કરેલી ઇજાનું વેર વાળ્યા વગર રહેતો નથી. તે વાઘથી બહુ બીચ્છે છે. તેની સામા થવાને તેને કેળવવો પડે છે.

હાથી ઘણું ઉદ્યોગી પ્રાણી છે. તેને કંઈ ને કંઈ કામ કર્યા વિના જંપ વળતો નથી. તે માણસની પેઠે એક પર એક લાકડાં ગોઠવી શકે છે. કંઈ કામ ન હોય ત્યારે તે રમત રમે છે, પાંદડાં ઉછાળે છે, ને રેતી કે માટી ઉરાડે છે. માથાં વડે તે મોટાં મોટાં ઝાડ હથમચાવી નાંખે છે. રમતાં તે મોટો અવાજ કરે છે.

બાળકો ! ઘણા હાથીઓ તમારા જેવા રમતીઆળ હોય છે. માળાપ કે શિક્ષક તમારી પાસે ન હોય તો તમે જેમ તમને સોંપેલું કામ કરવાને બદલે રમવામાં મન ધાલો છો, તેમ હાથી પર કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હોય તો તે પણ રમવા માંડે છે.

એક વાર એક માણસ ઘોડા પર સવાર થઈ ફરવા નીકળ્યો હતો. તેનો ઘોડો ભારે અવાજ સાંભળી એકદમ ચોક્યો ને ચાલતો બંધ થયો. બહુ મુશીબતે થોડેક દૂર જતાં સવારના જોવામાં એક હાથી આવ્યો. તે પાળેલો હતો ને એક મોટું લાકડું ખેંચતો હતો. થાકને લીધે તે અવાજ કરતો હતો. તે સમજ્યો કે મારા અવાજથી ઘોડો ચમકે છે. તેથી તેણે પાછા ફરી લાકડું પીઠ પાછળ ફેંકી દીધું. ઘોડો હજી મારાથી બીએ છે એમ તેને લાગ્યું એટલે તે વધારે પાછળ હઠ્યો. છેવટે, ઘોડાને હિંમત આવી ને તે ચાલતો થયો. હાથી કેવું શાણું ને સમજી પ્રાણી છે !

પાઠ દ્વિતીયો

પાણી: ઉપયોગ અને કાર્ય, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—છોકરાં, જોલો, નક્કર પદાર્થ અને પાણીમાં શો ફેર છે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણીનો તો રેલો જાય છે, નક્કર પદાર્થનો જતો નથી.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાણી, રૂઘ, તેલ, એ બધાં પ્રવાહી પદાર્થ છે. એ જોખામાં લેવાતાં નથી. હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે. એને જ્યાં મૂકીએ ત્યાંથી વહી નીચી નીચી જમીનમાં જાય છે. પાણીનો આકાર કહી શકશો ? જોળ છે કે ચપટો ? ઇબ્રાહીમ, તું જોલ.

ઇબ્રાહીમ—સાહેબ, એનો આકાર સમજતો નથી.

શિક્ષક—એ સરખી જમીન પર ફેલાએલું રહે છે. ઊંચી-નીચી જમીન હોય તો એ નીચી જમીન તરફ વહે છે. જે વાસણમાં પાણી ભરીએ તે વાસણના જેવો એનો આકાર દેખાય છે. એ શીશીમાં શીશીના આકારનું દેખાય છે ને તપેલામાં તપેલાના. એને પોતાનો આકાર નથી.

પાણીમાં તમે તમારું મોં જોઈ શકો છો?

છગન, તું જાણ.

છગન—હા, જી. કાચમાં જેમ મોં દેખાય છે, તેમ પાણીમાં પણ દેખાય છે. ફૂધમાં મોં દેખાતું નથી.

શિક્ષક—ખરું. કાચને પાણી જાંને એ વાતમાં સરખાં છે. એની આરપાર જોઈ શકાય છે; માટે એ પારદર્શક કહેવાય છે. જુઓ, આ પાણીના પવાલામાં હું ખાંડ નાંખું છું અને આ બીજા પવાલામાં ચૂનાનો ગાંગડો નાંખું છું. શું થયું? જમશેદજી, તું કહે.

જમશેદજી—સાહેબ, ખાંડ ઓગળી ગઈ; ચૂનો તો થોડો ઓગળ્યો છે, બધો નહિ.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાણીમાં પદાર્થને ઓગાળવાનો ગુણ છે. પાણીમાં છિદ્ર છે. જેમ વાદળીનાં છિદ્રમાં પાણી પેસી જાય છે, તેમ પવાલામાં પાણીનાં છિદ્રમાં ખાંડ અને ચૂનો પેસી ગયાં. છિદ્રો પુરાઈ જવાથી થોડાક ચૂનો રહ્યો, તે પવાલાને તળીએ બેઠો છે.

પાઠ ૧૦મો

પાણી: ઉપયોગ અને કાર્ય, ભાગ ૨જો

શિક્ષક—છગન, કહે, પાણી શાં શાં કામમાં આવે છે ?

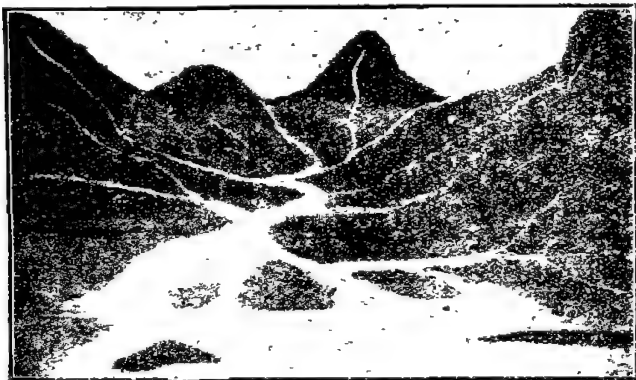
છગન—સાહેબ, પાણી પીવામાં, નહાવામાં, શંધવામાં, ને લુગડાં ધોવામાં વપરાય છે.

શિક્ષક—ખરાબર. પાણીથી દરેક જાતની ગંદકી ધોઈ નખાય છે. પાણી એ ગંદકીનો કદો દુશ્મન છે. ગંદી જગાએ રહેવાથી અને ગંદાં કપડાં પહેરવાથી આપણી તબીબત ખગડે છે. પાણી જગાને ને શરીરને સ્વચ્છ કરી આપણા આરોગ્યને કાયદો કરે છે. આપણી આમડી છિદ્રાળુ છે; માટે આપણે દરરોજ શરીર ચોળીને નહાવું. વરસાદનું ભારે આપદું પડે છે ત્યારે રસ્તા કેવા થાય છે ? મગન, તું જાણ.

મગન—સાહેબ, કાદવ ધોવાઈ જાય છે ને રસ્તા સાફ થાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. વરસાદ જમીનને સ્વચ્છ કરે છે અને કાદવને ને કચરાને નદીમાં ઘસડી જાય છે. નદીમાંથી તે દરિયામાં જાય છે. કેટલોક કાદવ નદીને તળીએ કરે છે. એમ દરેક વર્ષે નદીમાં કાદવના થર બંધાય છે. થર બંધાતાં બંધાતાં નદીમાં ટેકરા જેવું થાય છે, એ ખરાબા કહેવાય છે. એવા ખરાબા સાથે હોડી અથડાય તો તે ભાંગી જાય છે. કેટલીક વાર એવા એકઠા અએલા કાદવ પરનું

અધું પાણી સુકાઈ જાય છે, એટલે તેનો બેટ અને છે. ગંગા, ગોદાવરી, ને કૃષ્ણા નદીનાં મુખ આગળ એવા ઘણા બેટ થયા છે. તેમાં હાંગરનો સારો પાક થાય છે. નીચેનું ચિત્ર જુઓ.

નદીકિનારે રેતી હોય છે તે શેની અને છે, તે તમે જાણો છો ?

બાળકો—ના, સાહેબ.

શિક્ષક—વરસાદનું પાણી મોટા મોટા ડુંગરોમાં વહી તેમાં ફાટ પાડે છે. એ ફાટ વરસોવરસ વધતાં વધતાં વચ્ચે ખાડા પાડે છે. ડુંગરોની વચ્ચેના એવા ખાડાને ખીણ કહે છે.

પાણીનો પ્રવાહ પોતાના બળથી ડુંગરોમાંથી પથ્થરનાં ચોસલાં છૂટાં પાડે છે. એ ચોસલાંના

પથરા અને છે. પાણીથી ઘસાઈ ઘસાઈને પથરાના કાંકરા થાય છે અને કાંકરાની ઘસાઈ ઘસાઈને રેતી અને છે.

પાઠ ૧૧મો

વહોદરાને વઢલે

ચાલો, રસિયાંજન ! જડ્યે હો !

વહોદરાને વઢલે:

વિવિધ તાપથી બઢબઢતે ઉર,

વિરામ ત્યાં મેઢવિયે:

વિશ્રંભે લડ્યે વિશ્રામ;

વાત કંઈ વિચારિયે અવિરામ.

અહો ! ધીર ગંભીર ઘટા કંઈ,

છટા મરી એ ઢોલે !

કિલકિલાર કરતાં પંખીજન,

ઉરના અઢોલ બોલે !

ચાલો, એ સુણિયે પ્રભુગીત,

આચરિયે પ્રભુતાની રીત.

રસિયાજી રાજ પ્રેમાનંદ,

ઝૂલે ત્યાં જટાતરંગે !

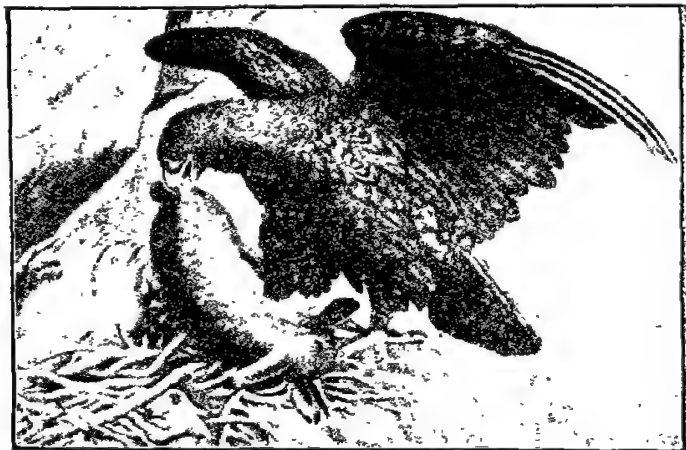
રસમકાશ રેલે ત્યાં હેલે,

હિંચિયે હો ઉછરંગે !

સંમવિહારે બનિયે વિશાળ,
રસિકજન ! મ્હાલિયે જીવન રસાળ !
લલિત

પાઠ ૧૨મો

ગરુડ

બધાં પક્ષી શિકારી નથી હોતાં. ઘુવડ, સમડી, ગીધ, ગરુડ, એ બધાં શિકારી પક્ષી છે. એ બધાંમાં ગરુડ સહુથી ! મોટું ને ભયંકર છે. જેમ સિંહ વનનો રાજા છે, તેમ ગરુડ આકાશનો રાજા છે. પશુમાં સિંહ સહુથી વધારે બળવાન છે; પક્ષીમાં ગરુડ.

ગરુડના પંખ એવા જળરા હોય છે ને એની પાંખ એવી મોટી હોય છે કે ગમે તે પક્ષીને, તેમજ સસલા, ઘેટા, કે નાના બાળકને પણ પકડીને તે ઊડી શકે છે. ખેતરમાં છૂટાં પડેલાં બાળકને ઉપાડીને ઊડી ગએલાં ગરુડોના દાખલા મોબૂદ છે.

કેટલીક વાર હરણ જેવા મોટા પ્રાણી પર પણ ગરુડ તરાપ મારે છે. ઘણે જાણેથી પોતાની તીણી નજરે તે શિકાર જુએ છે ને સડપ દઈને તેને પંખમાં પકડી ઊડી જાય છે. શિકારને એકાંતમાં લઈ જઈ તે ફાડી ખાય છે.

શિકાર સાથે તે હમેશ ફાવી શકતું નથી. એક વખત એક મોટા ગરુડે બિલાડીને પકડી. પછી તે ખૂબ જાણે ઊડ્યું. પણ બિલાડીએ તેને એવા જળરા પંખ માર્યા ને દાંત બેસાડ્યા કે ગરુડ પણ ખો ભૂલી ગયું. તેણે બિલાડીને પડતી મૂકવાની કોશીશ કરી, પણ બિલાડી તેને પકડીજ રહી. છેવટે, ગંને જમીન પર પડ્યાં. જે લોકો આ જોતા હતા તેમાંથી કેટલાકે તે બંનેને પકડી લીધાં.

ગરુડ સુમારે ત્રણેક ફૂટ લાંબું હોય છે. ઉઘાડી પાંખ સાથે તેને માપતાં તે ઘણુંબધું આઠેક ફૂટ થાય છે.

તે કાળા રંગનું હોય છે, પણ તેની ગરદનનો પાછલો ભાગ પિળાશ પડતો હોય છે, તેથી સૂર્યના તેજમાં તે ભાગ સોનેરી દેખાય છે.

ગંધ પારખવાની એની શક્તિ જળરી હોય છે. એની આંખ ચકચકિત, ને દૂરથી ઝીણી વસ્તુ જોઈ શકે એવી હોય છે.

એ પક્ષી એકાંત જગામાં જોડકામાં રહે છે. પહાડોની ટોચ પર કે બાજુ પર ઉચે એ પોતાનો માળો બાંધે છે.

એ પક્ષીને અજબ રીતે પકડી ને મારી શકાય છે. નાની સરખી જમીનની આસપાસ ચાર દિવાલ કરી તેને બંધિયાર કરી લેવામાં આવે છે. પછી તેમાંથી એક દિવાલમાં ગરુડ દાખલ થઈ શકે તેટલું બાકું રાખવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ એક મજબૂત દોરીનો ગાળો નાંખવામાં આવે છે.

દિવાલોની વચ્ચે જમીન પર માંસ નાંખવામાં આવે છે. તે માંસ દૂરથી જોઈ ગરુડ તે જમીન પર ઉતરે છે. માંસ ખાઈ તે ધરાય છે એટલે આળસુ બને છે. તેને ઊડવું ગમતું નથી; તેથી દિવાલોની ઉપર ન ઊડતાં તે પેલા બાકામાં જાય છે. જેવું તે તેમ કરે છે કે પેલા ગાળામાં તે સપડાઈ જાય છે. તે જેમ જેમ ગાળો ખેંચે છે, તેમ તેમ તે વધારે વધારે બંધાય છે ને શુંગળાઈને મરી જાય છે.

પાઠ ૧૩મો

વહેમ

તારાલક્ષ્મી—જડાવબેન ! આજ કેમ આટલાં બધાં મોડાં આવ્યાં ? ઘરમાં સહુ સારાં તો છે કેની ?

જડાવ૦—બેન ! કીકાને તાવ આવ્યો છે. કાલે જમવા બેઠો હતો તે વખત પેલી ચંદા આવી ચઢી. એની નજર બહુ કરડી છે. કીકાને એની નજર લાગી, તેથી તે માંદો પડ્યો છે. રાઈમીહું ઉતારી નજર બાંધી, તે રાઈમીહું એવું ગંધારું ને વાડકો થાળીમાં એવો તો

ચોટી ગયો કે ખુદબુંજ જણાય છે કે નજર બહુ સખત લાગી છે. કીકાની નજર બાંધી મુવાડીને આવી, તેથી વાર લાગી.

તારા૦—એન જડાવ ! આ તમારો વહેમ છે. એન ! એવા વહેમ ન રાખવા. કોઈની નજર કોઈને લાગતી નથી. એમ કોઈનું જોડું કરવાનું આપણા હાથમાં હોય તો ઘણા વેરીલા ને ખારીલા માણસો પોતાના શત્રુને તુકસાન કર્યા વિના રહે નહિ. ઈશ્વરનું ધાર્યું જ થાય છે. રાઈમીડું તો ગંધાયજ તો ! વાડકો ચોટી ગયો તે હવાના દળાણથી. નજર બાંધવાને બદલે તમારે કીકાને તુલસી નાંખી ચાહ પાવી હતી. પરસેવો થઈ તાવ ઉતરી જાત. રાતે હરડે ઘસીને પાળે. પેટ સાફ આવશે. એન ! હરડે તો તાંબાની માત્રા છે.

જડાવ૦—એન ! હવેથી નજર નહિ બાંધું. રાતે હરડે પાઈશ. પણ એન ! રવિવારે ને મંગળવારે આપણે ચકલે લોકો ઉતાર મૂકે છે. એમાં પગ મૂકવાથી માંદાં પડાય છે, એમ કહે છે. એ ખરી વાત હશે ?

તારા૦—એન ! કેટલીક વાર કાગનું એસવું ને તાડનું પડવું એવું થાય છે. ઉતારમાં પગ મુકાયો હોય ને રાતે તખીઅત બગડે તો નબળા મનના માણસને તરત વહેમ આવે કે ઉતારમાં પગ પડવાથી હું માંદો પડ્યો. એન ! કોઈથી કોઈનું બગાડાતું નથી. બધી દોરી ઈશ્વરના હાથમાં છે. તેના પર ભરોસો રાખી મંદવાડના ઉપાય કરવા. વહેમ ન રાખવો. વહેમ

રાખવાથી મન પર અસર થાય છે. મનની અસર શરીર પર થાય છે ને ન મંદવાડનો મંદવાડ આવે છે.

જડાવ૦—એન ! એ તો ઠીક; પણ શુકનની તો ખરીજ વાત છે, કીકાને તાવ આવ્યો તે પહેલાં મારી જમણી આંખ ફરકી હતી.

તારા૦—એન ! એ પણ કાગનું એસવું ને તાડનું પડવું, એના જેવું છે. સારા શુકન જોઈને કામ કરવાથી હમેશ સાફજ અને તો બધાં એમ કરે. પણ એન ! ગમે તેવા સારા શુકન જોઈને કામ શરૂ કરીએ, તે છતાં નઠારૂં પરિણામ આવવાનું હોય તો તે અટકાવી શકાતું નથી; માટે કોઈ પણ જાતનો વહેમ ન લાવવો. ‘મંછા ભૂત ને શંકા ડાકેણ,’ એ કહેવત તમે સાંભળી હશે. ભૂત, પ્રેત, ને ડાકેણની બધી વાતો ખોટી છે. મન દંઢ રાખવું, પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવો. ધુતારા લોકો પેટ ભરવા ગમે તેમ સમજાવે તેમનું સાંભળવું નહિ. એન ! તમે જોળાં છો, માટે હું તમને ચેતવું છું.

જડાવ૦—બહુ સારું. એન, હું તમારી સલાહ પ્રમાણે વર્તીશ.

પાઠ ૧૪મો

સાદસ

લાવળી

સહુ ચલો જીતવા જંગ, ગ્યુમલો વાગે,
યા હોમ કરીને પહો, ફતેહ છે આગે. ટેક.
કેટલાંક કરમો વિષે, ઠીલ નવ ચાલે,

शंका भय तो बहु रोज, हामने खाळे;
हजि समय नर्था आवियो, कही दिन गाळे,
जन ब्हानुं करे नव सरे, अर्थ को काळे;
झंपलावाथी सिद्धि, जोई बळ लागे,

या होम० सहु चलो० या होम० १

साहसे ज्ञातिना बंध, कापि झट नाखो,
साहसे जाओ परदेश, बहीक नव राखो;
साहसे करो वेपार, जमे बहु लाखो,
साहसे तजी पाखंड, ब्रह्मरस चाखो;
साहसे नर्मदादेश, दुःख सहु भागे,
या होम करीने पडो, फतेह छे आगे.

सहु चलो० या होम० २

नर्मद

पाठ १५ मे।

सावित्री ने सत्यवान, लाग १ले।

पूर्वे अश्वपति नामने। ऐक धष्टे। धर्मिष्ठ राजा राज्य
करतो। हतो। तेने ऐके पुत्र नहोतो; मात्र ऐक पुत्री होती.
ते सावित्री देवीनी कृपाशी जन्मी होती, माटे तेनु नाम
सावित्री पाडवाभां आंयुं हतुं.

पुत्री पर राजने धष्टुं वहाल हतुं. वधत जतां ते
माटी थर, ऐटले तेना लग्नने माटे राजने श्रीकर थावा
मांझी. मनगमते। वर शोधी देवा पिताये पुत्रीने रत्न आपी.

દુમત્સેન નામે રાજા હતો. તે આંધળો થયો એટલે તેના એક વેરીએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, તેથી તે વનમાં જઈને બસ્યો. તેનો પુત્ર સત્યવાન સાવિત્રીને પસંદ પડ્યો.

અશ્વપતિને સાવિત્રીએ કહ્યું કે મને સત્યવાન લાયક લાગે છે; એમની સાથે મને પરણાવો. અશ્વપતિ પાસે આ વખતે નારદ ઋષિ બેઠા હતા. તેમણે સાવિત્રીનું વાક્ય સાંભળીને કહ્યું કે હે રાજા ! સત્યવાન ગુણવાન છે. પણ એને પરણવાની ઇચ્છા કરી, એ સાવિત્રીએ અબલતાં ઘણું હાનિકારક કામ કર્યું છે. સત્યવાન તેજસ્વી છે, વીર છે, ક્ષમાવાન છે. વળી એ ઉદાર છે, સત્યવાદી છે, દેખાવડો છે. છતાં, આ બધા ગુણોને ઢાંકી દે એવી તેના સંબંધમાં એક બાબત છે. તે એ કે એક વર્ષ રહીને તેનું આવરદા પૂરું થશે. એવાને વર તરીકે પસંદ કરાય ?

આ સાંભળી અશ્વપતિએ સાવિત્રીને કહ્યું કે પુત્રી ! તું બીજા વરને પસંદ કર.

સાવિત્રીએ કહ્યું, ભલે તેનું આવરદા હુંકું હો. મારા મનથી હું તેને વરી ચૂકી છું. એક વાર મનથી જેને હું વરી ચૂકી તેનેજ હું પરણીશ. માફ મન ડગે એમ નથી. હે પિતા ! મારો વિચાર ફેરવો એ મને પાપ લાગે છે.

નારદે જોયું કે સાવિત્રી મક્કમ છે, તેથી તેમણે અશ્વપતિને કહ્યું, હે રાજા ! ભલે તારી પુત્રી સત્યવાનને પરણે. તેને મારો આશીર્વાદ છે.

રાજાએ સાવિત્રીને સત્યવાનની સાથે પરણાવી. સત્યવાન સાવિત્રી એકબીજાને ઘણું ચહાતાં ને આનંદમાં રહેતાં હતાં.

લગ્ન થયા પછી વર્ષ થવા આવ્યું ને સાવિત્રીના પેટમાં કાળ પડી. નારદે કહેલો મરણનો દિવસ જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ સાવિત્રી સાવચેત બનતી ગઈ. છેવટે, તે ભયંકર દિવસ આવ્યોજ.

પાઠ ૧૬મો

સાવિત્રી ને સત્યવાન, ભાગ રળે

તે ભયંકર દિવસે સત્યવાન વનમાં લાકડાં ને ફળ લેવા ગયો હતો. સાવિત્રી તેને જરા પણ છૂટે મૂકતી નહોતી. વનમાં તે તેની બેઠે ગઈ હતી. વનમાં ઝાડની ડાળી કાપતાં તે થાકી ગયો. આજ મને કંઈ ચહેન પડતું નથી. એમ કહી તે સાવિત્રીના બોળામાં માથું મૂકી સૂતો.

સાવિત્રી સમજ કે એ ઊંઘી જશે, પણ એ ઊંઘ કારમી થશે. જે થતું હતું તે તે ધ્યાનથી જોયા કરતી હતી. એટલામાં હાથમાં દોરી લઈને આવેલો તેણે એક દેવતાઈ પુરુષ જોયો. તે સત્યવાનની પાસે ઊભો હતો અને તેના પર તેની નજર હતી. તેને સાવિત્રીએ પૂછ્યું, તું કોણ છે? તેણે કહ્યું, હું ચમરાજ છું. સત્યવાનનું આવરણ પૂરું થયું છે. હું તેને લઈ જવા આવ્યો છું. એમ કહી યમે તેનો જીવ લીધો અને દક્ષિણ તરફ જવા માંડ્યું.

સાવિત્રી અત્યંત દુઃખી થઈ અને યમની પૂંઠે પૂંઠે ગઈ. યમે કહ્યું, હે સાવિત્રી! તે તારા ધણીની અને તેટલી સેવા કરી છે. હવે તું જા. પાછી ફર. તારા ધણીની મરણક્રિયા કર.

સાવિત્રી—જ્યાં મારા ધણી જાય ત્યાં મારે જવું એ મારી ફરજ છે. તમે એમનો જીવ લઈ જાઓ છો, માટે હું તમારી પાછળ આવું છું.

યમ—જેન, તું પાછી ફર. તેં બહુ શ્રમ વેળ્યો છે. તારા મીઠા શબ્દથી તેં માફ મન હરી લીધું છે. તારા ધણીના પ્રાણ સિવાય તારે જે માગવું હોય તે માગ, હું તે આપીશ.

સાવિત્રી—મારા સસરા આંધળા છે. તે દેખતા થાય, એવી કૃપા કરો.

યમ—તથાસ્તુ! જા, તારૂં માગ્યું થશે. હવે તું પાછી ફર. જેન, તું યાકી ગઈ છે.

સાવિત્રી—મારા સ્વામીની પાછળ જવામાં મને લગારે થાક લાગતો નથી. એમને સુખે હું સુખી, ને એમને દુઃખે હું દુઃખી. જે એમની ગતિ તેજ મારી ગતિ હોવી જોઈએ.

યમ—જેન, તું ખરી પતિવ્રતા છે. એથી હું તારા પર બહુ રાજ થયો છું. તારા ધણીના પ્રાણ સિવાય ફરી તારે જે માગવું હોય તે માગ. હું તે આપીશ.

સાવિત્રી—મારા સસરાજીનું રાજ્ય ગયું છે, તે તેમને પાછું મળે એવી કૃપા કરો.

યમ—તથાસ્તુ ! જેન, હવે તો પાછી ફર. તું બહુ થાકી ગઈ છે.

સાવિત્રી—દયાળુ દેવની પાછળ જવામાં થાક કેવો ! આપ બહુ કૃપા કરો છો. હું તો આપની પાછળ પાછળ આવવાની.

યમ—આ તારૂં ઘણું મીઠું વચન સાંભળી હું પ્રસન્ન થયો છું. તારા ધણીના પ્રાણ સિવાય તારે જે ત્રીજું માગવું હોય તે માગ.

સાવિત્રી—મારા પિતાને એકે પુત્ર નથી. તેથી તે બહુ દુઃખી છે. તેને સો પુત્ર થાઓ !

યમ—તથાસ્તુ ! હવે તો તું જફર પાછી ફર. તું બહુ દૂર આવી છે.

સાવિત્રી—સારાના સંગમાં હમેશાં હર્ષજ હોય. મને આપની પાછળ આવવામાં થાક લાગનાર નથી.

યમ—ખેન, તારી વાણીથી હું વશ થયો છું. તારે ચોથી વાર
જે માગવું હોય તે માગ.

સાવિત્રી—સત્યવાનથી મને સો પુત્ર થાય એવું વરદાન આપો.
યમ—જા, તેમ થશે.

સત્યવાન જીવતો થયો ને પતિપત્નીએ ત્યાર પછી
સુખમાં દિવસ ગાળ્યા.

પાઠ ૧૭મો

કાચ

તમે કાચની ઘણી ચીજો જોઈ હશે. રકાળી, ચમચા,
ખ્યાલા, ચલાણું, ચિમની, ખડીઆ, ફાનસ, હાંડી, તકતા,
ઝુમ્મર, આરસી, આરસા, એ બધું કાચનું બને છે. એ બધું
તમે જોયું હશે. પણ કાચ શેનો બને છે તે વિષે તમે
નિશ્ચય કર્યો છે ?

ચક્રમક એ એક જાતનો કટણ પથ્થર છે. દીવો કરવાની
દીવાસળી નહોતી, ત્યારે લોકો ચક્રમકના ઘસારાથી દેવતા
પાડતા. એ ચક્રમક કે રેતી ને સોડા કે પોટાશ જેવા ખારની
મેળવણીથી કાચ બને છે. એ કાચા પદાર્થોને ભૂત્રીમાં ગાળે
છે ને એના રસમાંથી કચરો કાઢી નાંખે છે.

કાચ ઘણો ખરડ છે. તેને ટકાઉ કરવા ધીમે ધીમે
ટાઢો પાડે છે.

કાચ ઘણી જાતના થાય છે, તેમાં સુખ્ય ત્રણ જાત છે.

૧. એક જાતના કાચને ચક્રમકનો કાચ કહે છે. એ ઘણો સાફ અને સુંદર કાચ છે. મોટી નળી મારફત બીબામાં રસ રેડવાથી એ કાચના પ્યાલા, રકાબી, ચમચા, વગેરે વાપરવાના પદાર્થો બને છે.

૨. બારીનો કાચ—આ કાચ બારીના કામમાં વપરાય છે. પોચા કાચના જથ્થાને લોઢાની નળીના છેડા પર રાખી ભટ્ટી પાસે ફેરવવાથી એ કાચ બને છે.

૩. આરસાનો કાચ—આ ઉત્તમ જાતનો કાચ છે. લોઢાના મેજ પર કાચ બનાવવાના રસને રેડવાથી એ કાચ બને છે. પછી એને દબાવીને સાફ કરવામાં આવે છે.

ગરમીથી કાચને પોચો કરે છે ત્યારે તે બહુ ચીકણું થાય છે અને તેના બધી તરેહના ઘાટ થઈ શકે છે. તે લાલચોળ ગરમ હોય છે ત્યારે તેના કકડા બેડી શકાય છે. તે ઓછો ગરમ હોય છે ત્યારે તેને વાળવો હોય તેમ વાળી શકાય છે અને ચપ્પુ કે કાતરથી કાપી શકાય છે. ઠંડો થાય છે ત્યારે તે છેક બરડ થાય છે.

લાંચતળીએ, દિવાલ પર, ને છાજ પર કાચ જડી શકાય છે. કાચની એવી દિવાલ, લાંચ, ને છત સુંદર દેખાય છે. આરસાના કાચ જાતજાતના આવે છે. કેટલાકમાં આપણો ચહેરો બહુ મોટો દેખાય છે ને કેટલાકમાં બાંધો ને હસતો દેખાય છે.

ઘણા જૂના વખતથી લોકો કાચ બનાવી જાણે છે. સહુથી પહેલાં મીસર દેશના લોકોએ કાચ બનાવવાની કળા શોધી કાઢી. ત્યાંથી તે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં ફેલાઈ.

આપણા દેશમાં ઘણી સાદી ને અસદી રીતે કાચ તૈયાર થાય છે. એ કાચની બંગડી તેમજ શીશીઓ થાય છે.

ઈંગ્લંડમાં કાચ બનાવવાની ઉત્તમ રેતી મળી આવે છે. ચીનમાં કાચનું ઘણું કામ થાય છે.

કાગળ અને છીંટને લીનાં કરી તે પર સરસનો આછો હાથ દઈ તે પર કાચનો ભૂકો નાંખે છે. આ કાગળ ને કપડું લાકડાંને સફાઈ કરવામાં વપરાય છે.

કાચને જાતજાતના રંગ દેવાય છે. તે પર તરેહવાર ચિત્રો કઢાય છે.

કાચ પારદર્શક છે; પરંતુ આરપાર ન જોવાય એવો પણ કાચ આવે છે. એવા કાચની બારી બનાવાય છે.

હીરાકણીથી કાચને કાચવો હોય તેમ કાપી શકાય છે.

પાઠ ૧૮મો

ગધેડું

ગરીબ માણસ પણ ગધેડું પાળી શકે છે. થોડાના કરતાં એ બહુજ સસ્તું મળે છે ને થોડે ખર્ચે એનો નિભાવ થઈ શકે છે. વળી એ શરીરે મજબૂત ને સહનશીલ હોય છે. બાર ઉપાડનાર જાનવર તરીકે એ બહુ કામમાં આવે છે. ગધેડાં પર ઈંટ, માટી, રેતી, કે બીજાં બોજ લાદી લઈ જતા કુંભારને તમે જોયો હશે.

દસબાર ગધેડાંને સાથે લઈ જતાં તેમાંનાં એકબેને જોરથી ડીકે ડીકે મારતા કુંભારને જોઈને તમારામાંનાં કેટલાંક ખુશ પણ થયાં હશે. પણ એ જોડું છે.

નિર્દોષ કામ કરનાર જાનવરને નિર્દય રીતે મારવું કે કોઈ મારતો હોય તે જોઈ રાજ થવું, એ ઠીક ન કહેવાય. જે કોઈને ઈજા ન કરે તેને મારવું કે તેને માર પડતો હોય ત્યારે રાજ થવું, એ ખાયલા માણસોને છાજે.

ગધેડું દેખાવમાં ઘોડાને કેટલીક રીતે મળતું આવે છે. એના મોની સીકલ, એના પગ, ને એના શરીરનો બાંધો ઘોડાને હોય છે તેવાં જણાય છે. પણ તપાસીને જોશો તો તમને જણવા લાયક ફેર પણ જણાશે.

ઘોડાની ગરદન લાંબી ને વાંકવાળી હોય છે. ગધેડાની ગરદન ટૂંકી ને સીધી હોય છે. ગધેડાનું ડાકું સીધું ને નીચુંજ રહે છે. આથી ઘોડો શોભિતો જણાય છે, ત્યારે ગધેડું ફઆખ વગરનું જણાય છે.

ઘોડાના કાન નાના હોય છે ને તે આગળ પડતા રહે છે. ગધેડાના કાન લાંબા હોય છે ને તે પાછળ પડતા રહે છે.

ઘોડાની માફક ગધેડાની આંખો પણ માથાની બાજુ પર હોય છે. ડોકું ફેરવ્યા વગર ગધેડું દરેક દિશા તરફ જોઈ શકે છે; તેથીજ ગધેડાને પણ ઘોડાની માફક અંધારી અઢાવવામાં આવે છે.

આવતી વખત ઘોડાના દાંત માત્ર ઉપરનીયે હાલે છે; ગધેડાના દાંત ઉપરનીયે તેમજ પાસાં તરફ પણ હાલે છે. જંનેને આગળ છ દાંત હોય છે ને પાછળ ચોવીસ દાંત હોય છે.

ઘોડા કાળા, વાદળી, રાતા, સફેદ, એમ જુદા જુદા રંગના હોય છે. ગધેડાંની આંધ ને પીઠ પર કાળો પટ્ટો હોય છે; ઘોડાને તે નથી હોતો.

ગધેડાંના પગ પાતળા ને મજબૂત હોય છે. દરેક પગે એક આંગળી હોય છે ને તે પર એક ખરી હોય છે. એ ખરીને નાળ મારવામાં આવે છે, એટલે ગધેડાંને ચાલતાં પત્થરની ઈજા થતી નથી.

ગધેડું ઘણું નરમ હોય છે. તે કોઈને ઈજા કરતું નથી. તેના પર કયા બતાવીએ તો તે અનહદ કામ આપ્યા કરે; પણ ઘણુંખરૂં તેને ઓછાંમાં ઓછું ખવડાવી, ઓછામાં ઓછો આરામ આપી, તેની પાસે વધારેમાં વધારે કામ લેવામાં આવે છે. રસ્તામાં જ કંઈ નજરે પડે તે ખાવા તે ઊંચું રહે છે, તે જોઈ અનયબ પામવા જેવું નથી.

પાઠ ૧૯મો

હિંમત્તવાન યાઓ.

છપ્પો

હારણ નર જે હોય, મૂર્ખમાં તેજ ગણાયે;
 હારણ નર જે હોય, ઉદય તેનો નહિ થાયે;
 હારણ નર જે હોય, સર્વમાં તે નિંદાયે;
 હારણ નર જે હોય, પાંચમાં નહિ પંકાયે;
 વઢી હારણ નર જે હોય તે, સંબંધીને સાલ છે;
 અણસમજૂ વયથી વધ્યો, પળ તે નાનો બાઢ છે. ૧

હારણ નહિ વલ્લણાય, તળાય વિજાને જોરે;
 હારણ શુભ કરિ કામ, નહીં યશ કદી વધારે;
 હારણ માને મોત, જીવવા કરતાં સારું;
 હારણ છેલ્લે સ્વરૂં, સર્વ સુખ સદૈવ સ્વારૂં;
 વઢિ હારણ નર જે હોય તે, બીજાને પૂછી કરે;
 સારૂં નરતું થાય તો, કાયા તેની થરથરે. ૨

કેશવ

પાઠ ૨૦મો

સાદા જીવનનો આનંદ

લલિતા નામની એક ગોવાળની દીકરી હતી. તેનો
 ૧૫તા મરણ પામ્યો હતો અને માતા મંદવાડને લીધે
 પથારીવશ હતી. આથી ગાયો ચરાવવાનું કામ તેને માથે

હતું. ગામની બહાર નાની નાની ટેકરીઓ હતી, તે પર તે દરરોજ ગાયો ચરાવવા લઈ જતી. સાંજે પાછા ફરતાં તે આથમતા સૂર્યનો દેખાવ જોઈ બહુ રાજ થતી. સૂર્યનું બિંબ ધીમે ધીમે ઓછું થતું ને છેવટે દેખાતું તદ્દન ગંધ થતું, તે જોવામાં તે ગોપકન્યાને ખૂબ મજા પડતી. તે વખતનો આકાશનો સોનેરી દેખાવ નિહાળીને તો તે ગાંડી જેવી થઈ જતી. તે ઘેર આવતી ત્યારે એક ખેડુતની સ્ત્રી તેને બિનો રોટલો ખાવા આપતી. તે રોટલો ખાતી ખાતી, કુદરતની ખુબી જોતી, અને ગાયોની ઘંટડીનો મધુર રણકારો સાંભળતી, તે આનંદમાં ઘેર પાછી ફરતી.

તે ગામના રાજાને એક કુંવરી હતી. તેની કાંતિ લલિતાની કાંતિને આગેહૂબ મળતી હતી. નસીબને જોગે તે કુંવરી

મરણ પામી. રાજને તે ઘણી વહાલી હતી, તેથી તેના મરણથી તે શોકમાં ડૂબી ગયો. તેને કેઈ પણ રીતે ચહેન પડ્યું નહિ. તે બણતો હતો કે લલિતા નામની ગોપકન્યા રાજકુંવરી જેવીજ દેખાતી હતી. આથી તેણે લલિતાને મહેલમાં બોલાવી, પોતાની પાસે રાખી.

હવે તો લલિતાની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ. તેને પહેરવાને સુંદર પોશાક, ખાવાને મિષ્ટાન્ન, અને સૂવાને સુંવાળી પથારી, એમ જાતજાતનાં સુખ મળ્યાં. ક્યાં તેની જન્મની કંગાલ હાલત અને ક્યાં આ સુખ !

પણ લલિતાને આ સ્થિતિમાં બહુ રસ પડ્યો નહિ. તેને પોતાની ગાયો, ટેકરી પર ફરવાની મઝા, અને સાંજે ઘેર ફરતાં મળતો બિનો રોટલો, એ બધું રોજ યાદ આવતું અને એ સ્થિતિમાં પાછા ફરવાનું મન થતું. એક દિવસ ખારણા આગળ ગાયની ઘંટડીનો રણકાર સાંભળી તે પોતાનું મન વશ રાખી શકી નહિ. તે મહેલ છોડી એકદમ પોતાને ઘેર આવી ગઈ.

જે સ્થિતિમાં જે ટેવાયું હોય છે તેજ સ્થિતિમાં તેને રહેવું ફાવે છે. સાદા જીવનના શુદ્ધ આનંદ આગળ રાજ-મહેલનાં મોજશોખ પણ તુચ્છ છે.

ઉપજાતિ

જે જે દશામાં જન બિછરે છે,

તે તે દશામાં સુખમાં ફરે છે;

સ્વતન્ત્ર સાદું જિવવું જિવે જે,

વિલાસથી દૂર સદા વસે તે.

પાઠ ૨૧મો

હરિશ્ચંદ્ર, ભાગ ૧લો

ત્રિશંકુ નામે રાજા હતો. તેને હરિશ્ચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો. હરિશ્ચંદ્ર રાજા મોટો ઢાતાર ને સત્યવાદી હતો. તેને તારા નામની રાણી હતી અને રોહિત નામનો પુત્ર હતો.

વસિષ્ઠ ઋષિ એ રાજાના કુળગૌર હતા. રાજાએ ઘણા યજ્ઞ કર્યા અને પ્રાદાણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું. વસિષ્ઠે ઈંદ્રસભામાં જઈ રાજાનાં બહુ વખાણ કર્યાં; તેથી વિશ્વામિત્ર ઋષિને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેમણે કહ્યું, હું હરિશ્ચંદ્ર રાજાનું સત્ય સુકાવું ત્યારે ખરો.

એક દિવસ રાજા વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તે એક હરણની પાછળ દોડ્યો. એટલામાં તે હરણ ગૂમ થયું. એટલે કેટલીક સ્ત્રીઓએ આવી રાજા પાસે ગાયન કર્યું. રાજા તેમના પર પ્રસન્ન થયો અને તેણે તેમને કહ્યું કે જે માગવું હોય તે માગો. સુંદરીઓએ કહ્યું, રાણીને કાઢી મૂકો ને અમને પરણો. રાજાએ ગુસ્સે થઈ તેમને કાઢી મૂકી.

વિશ્વામિત્ર ઋષિનો મિળાજ ગયો અને તે રાજા પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું, હે રાજા, તેં મારી દાસીઓને કાઢી મૂકી માફે અપમાન કર્યું છે. રાજાએ ઋષિને પગે લાગી શાંત કર્યાં.

એક વખત રાજા સૂતો હતો, તેને એવું સમજાવ્યું કે મેં માફે આપું રાજ્ય કોઈ પ્રાદાણને દાનમાં આપી દીધું. રાજા જાગ્યો એટલે તેણે વિશ્વામિત્ર ઋષિને પાસે બેસેલા

દીઠા. રાજાએ તેમની પૂજા કરી કહ્યું, હે મહારાજ !
જે જોઈએ તે માગો. ઋષિએ કહ્યું, મને બે લાર સોનું
આપ. ઋષિને જોઈતું સોનું આપવા રાજાએ લંડારીને હુકમ
કર્યો. વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે હે રાજા, તું તારું બધું રાજ્ય તો
સમષ્ટામાં મને આપી ચૂક્યો છે. માટે તું, તારી રાણી,
ને કુંવર રાજ્ય છોડી નગરમાંથી બહાર નીકળો અને મારું
સોનું માગી લાવીને મને આપો. એમ કહી ઋષિએ
તેમનાં વસ્ત્ર ઉતારી લઈ તેમને વનમાં કાઢ્યાં.

ઋષિ બ્રાહ્મણને વેશે તેમની પાસે વનમાં ગયા અને
તેમણે તેમના જોડા માગ્યા. રાજા, રાણી, તથા કુંવરે તેમને

જોડા કાઢી આપ્યા. પછી ઋષિએ વનને સળગાવી મૂક્યું ને રાજથી ને કુંવરથી રાણીને વહૂટી પાડી.

ત્યાર પછી ઋષિએ બળતું શબ લીધું અને રાણીની પાસે જઈ તેને કહ્યું કે તારો સ્વામી વન સળગવાથી બળી મુઓ છે. જો, આ તેનું શબ. રાણી સ્વામીની પાછળ સતી થવા તૈયાર થઈ એટલે મુનિએ તેને કહ્યું, સાંજને વખતે સતી થવાય નહિ; તું મારે આશ્રમે ચાલ. રાણીએ તેમ કરવાની ના કહી અને શબને ખોળામાં લઈ રૌવા માંડ્યું, એટલામાં વાઘ આવી તે શબને ખેંચી ગયો.

થોડા વખત પછી, રાજ, રાણી, ને કુંવર ભેગાં થયાં અને કાશી ગયાં.

પાઠ ૨૨મેા

હરિશ્ચંદ્ર, ભાગ ૨જો

રાજ, રાણી, અને કુંવર કાશી પહોંચ્યાં એટલે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ રાજને કહ્યું, મને માફ સોનું આપ. હવે હું આગળ આવનાર નથી. ત્રણે જણાં બજારમાં વેચાવા ઊભાં રહ્યાં. એક બ્રાહ્મણે રાણી અને કુંવરને એક ભાર સોનું આપી વેચાતાં લીધાં અને એક ઢોઝાએ એક ભાર સોનું આપી રાજને વેચાતો લીધો. આમ મેળવેલું બે ભાર સોનું ઋષિને આપી રાજ તેમને નમ્યો.

પછી ઋષિએ ઢોઝાને ચઢાવ્યો, તેથી તે રાજને રૌજ મારે ને પૂરતું ખાવાનું પણ આપે નહિ. તેણે કર ઉઘરાવવા રાજને મસાણુ મોકલવા માંડ્યો.

ઐવામાં વિશ્વામિત્રે એક સાપ મોકલ્યો, તે રોહિતને
કરડ્યો. ડંખથી કુંવર મરણ પામ્યો. રાણી કુંવરનું શબ લઈ
મસાણુ ગઈ. ત્યાં તેને ખોળામાં લઈ તે કલ્યાંત કરવા લાગી.

વિશ્વામિત્રે તેની પાસે જઈ કહ્યું કે તું શખને વહેંચું
ખાળી મૂક; નહિ તો પેલો ઢેડો કર લીધા વિના તેને ખાળવા
નહિ દે. આથી રાણીએ તેને ખાળવાની તૈયારી કરવા માંડી.
એટલે હરિશ્ચંદ્ર મસાણુમાં કર લેવા બેઠો હતો, તેણે ત્યાં

આવી ચિતા હોદવી નાંખી અને કર ચુકવ્યા બગર શખ બાળવા માટે તે રાણી સાથે લડ્યો.

પછી ખંને જણે એકબીજાને ઓળખ્યાં. કુંવરનું મરણ જાણી રાજા બેભાન થઈ ધરણી પર પડ્યો. ભાન આવ્યા પછી શખને બાળવા રજા લેવા તે ઢેઠા પાસે ગયો. એટલામાં વિશ્વામિત્રે ગિહામણો વેશ કરી રાણીને બિવડાવી, તેથી તે શખને લઈ પાસેના દહેરામાં ગઈ.

શોક ને થાકની મારી રાણી ઉઘમાં પડી; એટલે વિશ્વામિત્રે લોકોને લેગા કરી કહ્યું કે એક રાક્ષસી શખને લઈ આ દહેરામાં ભરાઈ છે.

એ ઉપરથી ઢેઠાએ હરિશ્ચંદ્રને હુકમ કર્યો કે તું એને મારી નાંખ. રાજા ખંજર ઉગામી તેનું માથું કાપવા જતો હતો, એવામાં વિષ્ણુએ દર્શન દઈ તેનો હાથ ઝાલ્યો અને કુંવરને જીવતો કર્યો. એમ કથામાં છે.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ પ્રસન્ન થયા. તેમણે રાજાને કહ્યું, હે રાજા, તું મારી કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યો છે. ધન્ય છે તારા સત્યવાદીપણાને ! એમ કહી, આશીર્વાદ દઈ ઋષિએ તેને તેનું રાજ્ય પાછું આપ્યું.

ગમે તેવાં દુઃખો માથે પડે, લોકો વખાણે કે વખોડે, મરણ તત્કાળ આવીને ખડું થાય, તોપણ સત્યવાદી પુરુષો કદી સત્ય છોડતા નથી.

पाठ २३मो

स्वदेशस्तोत्र

गरबी

मारी भरतभुमी !

रूपाळी, रठियाळि, यशाळि, सुशीळ, पुनित !

तारा चरण चुमी (२),

आनंदे वंदुं जय जय हरदम नित्य !

दुनियामां देश अनेकज छे;

सौ सौमां कांक विशेषज छे,

पण तुं तो अलौकिक एकज छे !

मारी भरतभुमी०

कोण आवे हिमालयनी हारे !

कोहीनूरे अन्य हिरा हारे;

वण झेलडि सरस साकर क्यां रे !

मारी भरतभुमी०

जाणी जन्मभू भक्ति तो नामे नहीं;

एक पेटनी बेठ अखंड लही,

ऊंची ओढ बळदीए कीधी न कहीं,

मारी भरतभुमी०

एवा जनने धिक धिक धिकज छे,

कीडी कागडा एयी तो ठीकज छे;

जेने जातिनी दाक्ष अधिकज छे,

मारी भरतभुमी०

જન્મ જન્મી જન્મશુભિ જે ન ચોદે,
 સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ રાક્ષસ એ,
 રે રાક્ષસે રૂઢા, સ્વપક્ષે રહે,
 મારી ભરતશુભી૦
 સેવું નિત્ય પુનિત તવ રજ ચૂમી,
 ધન્ય ભાગ્ય નવલનાં તું જન્મશુભી,
 તારી ભક્તિ રંગેરંગ રહીજ ધુમી,
 મારી ભરતશુભી૦
 નવલરામ

પાઠ ૨૪મો

રાજા અને કેદીઓ

એક રાજા એક વખતે પોતાના રાજ્યના કેદખાનામાં કેદીઓની સ્થિતિ જોવા ગયો. કેદખાનામાં ઘાતકીપશુ બતાવવામાં ન આવે તેને માટે એને ઘણી કાળજી હતી.

રાજાએ કેદખાનામાં અનેક કેદીઓને જુદાં જુદાં કામ કરતા જોયા. જેમને સખ્ત મજુરી સાથે કેદ ભોગવવાની હતી તેમાંના કેટલાક પથ્થર ભાંગતા હતા, કેટલાક ઘંટી ફેરવતા હતા, અને કેટલાક ખેતર ખેડતા હતા. કેદખાનાના ઉપરિ અમલદારની સારી દેખરેખ ને બંદોબસ્ત જોઈ રાજાને સંતોષ થયો.

રાજા પાછો ફરતો હતો એટલામાં તેણે ચાર કેદીને બેડી સાથે કેદખાનાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જતા

જોયા. તે કેદીઓ રાજાની પાસે થઈને જતા હતા, એટલે તેમને વિષે રાજાને કૌતુક થયું. તેણે પહેલા કેદીને પૂછ્યું, તને શા ગુના માટે કેદ કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, મેં કશો ગુનો કર્યો નથી. કેટલાક માણસો ઠગેરીમાં આવી મારી સામે ખોટી સાક્ષી પૂરી ગયા. ન્યાયાધીશે તેમનું કહ્યું ખરું માની મને ચોરીના ગુના માટે કેદની શિક્ષા કરાવી.

રાજાએ બીજા કેદીને પૂછ્યું, તને શા ગુના માટે કેદ કરવામાં આવ્યો છે ?

તેણે કહ્યું, મેં પણ કંઈ ગુનો કર્યો નથી. અમારા ગ્રામના નગરશેઠને ત્યાં ચોરી થઈ. પોલીસને ખરો ચોર જાણ્યો નહિ, તેથી મારે ત્યાં થોડાક ચોરાઓને માલ પોલીસે રાતે છુપી રીતે ગોઠવી દીધો ને મને ચોર ઠરવ્યો. હું તો બિનગુનેગાર છું, મારાં માળાપ !

રાજાએ ત્રીજા કેદીને પૂછ્યું, તે શો ગુનો કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, અમારી શેરીમાં મારામારી થઈ. પોલીસ આવતા પહેલાં તોફાની માણસો નાસી ગયાં. મારા હાથમાં કડીઆળી ડાંગ હતી, તેથી પોલીસે આવતાં વારને મને પકડ્યો ને આટલાજ પરથી ન્યાયાધીશે મને ગુનેગાર ઠેરવ્યો.

રાજાએ ચોથા કેદીને પૂછ્યું, તે શો ગુનો કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, માબાપ, હું જૂઠું નહિ બોલું. હું બહુ ગરીબ છું. મારી પાસે ખાવાનું ખૂટ્યું; તેથી પેટ ભરવા માટે મેં જગાભાઈ શેઠને ત્યાં રાતે દિવાલમાં ખાતર પાડી ચોરી કરી. મેં ખસેં રૂપીઆ ચોર્યાં. હું પકડાયો અને મને સજા થઈ.

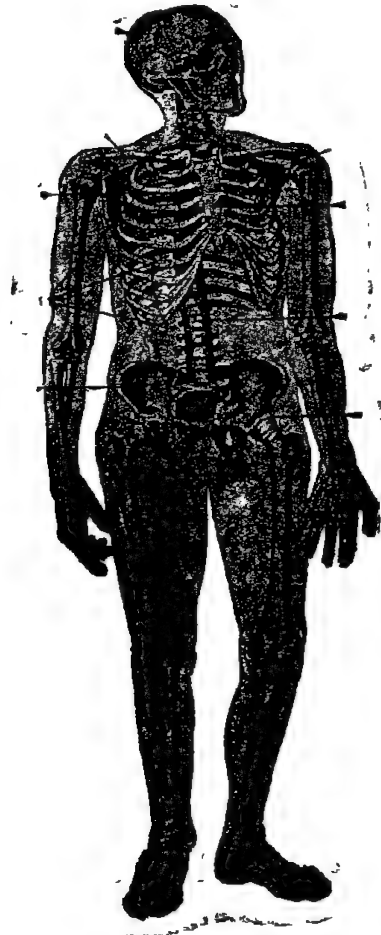
રાજા છેલ્લા કેદીના જવાબથી રાજી થયો. તેણે કેદીઓને કહ્યું, મારા અમલદારો ખોટી રીતે કોઈને ગુનેગાર ઠેરવતા નથી. આ ચોથો કેદી સાચું બોલ્યો. સાચું બોલનારને હું બહુ ચહાઉં છું. એણે ગુનો કર્યો છે, છતાં હું એને માફી આપું છું. એમ કહી સાચું બોલનાર કેદીને રાજાએ છોડી મૂક્યો. રાજાનો ઉપકાર માની એ ચોરે ત્યાર પછી હમેશ સાફ જીવન ગાળ્યું.

પાઠ રપમે

શરીરના અવયવો

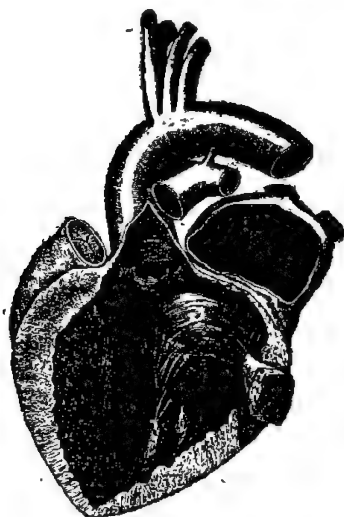
શરીરના ત્રણ ભાગ છે:—માથું, ધડ, અને હાથપગ. માથા ને ધડની વચ્ચે ગરદન આવેલી છે. ધડના ઉપલા ભાગ સાથે હાથની જોડ ને નીચલા ભાગ સાથે પગની જોડ

જોડાએલી છે. હાથ ખભા વડે ધડ સાથે જોડાએલા છે અને પગ કેડ સાથે જોડાએલા છે.

હાથ અને પગ વડે આપણે કામ કરીએ છીએ, માટે એ કામ કરવાની ઇંદ્રિય કહેવાય છે. આંખ, કાન, નાક, જીભ, અને ચામડી, એ પાંચ જ્ઞાન મેળવવાની ઇંદ્રિય છે. આંખ વડે આપણે કોઈ પણ વસ્તુના રૂપનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ; કાન વડે શબ્દનું; નાક વડે ગંધનું; જીભ વડે સ્વાદનું; અને ચામડી વડે કોઈ ચીજ સુંવાળી કે કરગરી, યોચી કે કઠણ છે, એમ સ્પર્શનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ.

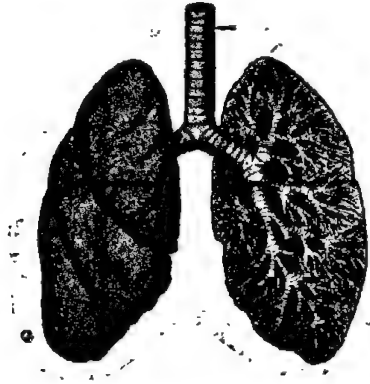

માથું એ હાડકાંનો ચોલો ભાગ છે. એમાં સફેદ અને

રાખોડી રંગનો પદાર્થ છે, તે મગજ કહેવાય છે. મગજમાંથી શરીરના બધા ભાગ સુધી અનેક તંતુઓ આવ્યા છે, તેની મારફત આપણને જ્ઞાન મળે છે, તેથી એ જ્ઞાનતંતુ કહેવાય છે.

ઘડનો હપટો ભાગ તપાસીશું તો ખંને તરફ પાંસળાં જણાશે. એ પાંસળાંની અંદરના ભાગમાં છાતી આવેલી છે. એને ઇશ્વરે એક પેટી જેવી બનાવી છે. એમાં શરીરના અગત્યના ભાગ આવેલા છે: હૃદય ને ફેફસાં.

હૃદય એ આપણી છાતીની લગભગ મધ્યમાં આવેલું છે. તમે ત્યાં હાથ મૂકશો તો તમને તેનો ધબકારો મારામ પડશે.

ફેફસાં બે છે ને તે હૃદયની બે બાજુએ આવેલાં છે. એ ધમણના જેવું કામ કરે છે. હૃદય એ ખંખા જેવું છે. એ લોહીને શરીરના બધા ભાગોમાં મોકલે છે. શરીરમાં ફરવાથી લોહી અસ્વચ્છ થાય છે, તેને ફેફસાં સ્વચ્છ કરે છે.

શરીરના નીચલા ભાગને પેટ કહે છે. એમાં હોઝરી આવેલી છે. આપણે જે ખાઈએ છીએ તે હાંત વડે ચવાય છે. તે ગળામાંથી અન્નનળીમાં થઈને હોઝરીમાં જાય છે અને ત્યાં તેની પચવાની ક્રિયા થાય છે.

હોઝરીની જમણી બાજુએ કાળજું આવેલું છે. કાળજું એ લાલાશ પડતો કાળો ભાગ છે. એમાં પીળો રસ થાય છે, તેથી પાચનશક્તિને મદદ મળે છે. એ રસ તે પિત્ત.

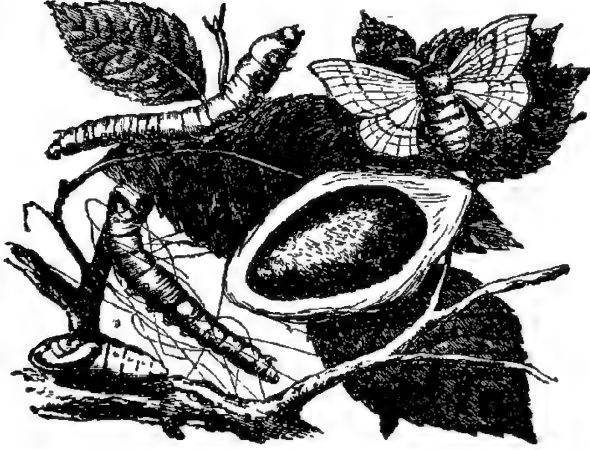
પેટમાં આંતરડાં આવેલાં છે.

પાઠ ૨૬મો

રેશમ

રેશમી કપડાં તમે બધાંએ જોયાં હશે. પુરુષો રેશમી કેરનાં ઘોતીઆં પહેરે છે, રેશમી કેરની પિછોડી ઓઢે છે, અને રેશમી પાઘડી બાંધે છે. સ્ત્રીઓ રેશમી સાડી પહેરે છે. છોકરાં રેશમી અંગરખા ને રેશમી ટોપી પહેરે છે. રેશમની ક્રીત ને કેર બને છે, તે પર સોનેરી કે રૂપેરી કસબ ભરાય છે. મખમલ ને સાટીન પણ રેશમીજ કાપડ છે અને તેનાં લુગડાં સિવડાવાય છે. સુગટા ને અળોટીઆં રેશમનાં બને છે. કીમતી પીતાંબર પણ રેશમનાં થાય છે. એ રેશમ શું છે ?

એક જાતના કીડા થાય છે, તે પોતાના મોંમાંથી તાંતણા કાઢે છે, તેનું નામ રેશમ. એ કીડો રેશમ કેવી રીતે બનાવે છે, તે જાણવાની તમને રમુજ પડશે.

રેશમનો કીડો એક પતંગીઆનો થાય છે. એ પતંગીઈ દેખાવમાં સાધારણ પતંગીઆના જેવું જ હોય છે, પણ તેનું શરીર વધારે જાડું ને લાંબા વાળથી ભરેલું, તેના પગ વધારે મજબૂત, અને પાંખ ઘોળી અને કાળા પટાવાળી હોય છે. એ પતંગીઆની માદા સેંકડો ઇંડાં મૂકે છે. તે જાડું નાનાં હોય છે. તેને સેવવા તે તડકામાં રહેવા દે છે. દરેક કીડામાંથી એક નાની ઇયેળ નીકળે છે.

રેશમનો કીડો સેંતુરનાં પાંદડાં ખાઈ પુષ્ટ થાય છે. જેમ સાપ કાંચળી ઉતારે છે, તેમ વખતે વખતે રેશમનો કીડો પોતાની ચામડી ઉતારે છે. પછી તે સેંતુર ખાતો બંધ થાય છે.

હવે ઇયેળનું પતંગીઈ બનવાની તૈયારી થાય છે. તે પોતાને રહેવા માટે એક જોખું બનાવે છે, તેને કોંશેટો કહે

છે. એ કોશોટામાં કીડો પોતાની આસપાસ પીળી રેશમની દોરી કાઢી બિટાળ્યા કરે છે. તેના મોંમાં બે નાની નળી છે, તેમાંથી એ દોરી નીકળે છે.

ધયેળનું પતંગીઉં બને છે ત્યારે તે કોશોટાનો એક છેડો કરડી બહાર આવે છે. પણ એમ થવાથી રેશમ બગડે; માટે કોશોટામાંથી કીડો બહાર નીકળે તે પહેલાં કોશોટાને ગરમ વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે, એટલે કીડો મરી જાય છે. પછી કોશોટામાં થએલું રેશમ ઉકેલવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કીડાની ચાર સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેનું પતંગીઉં બને છે:—પ્રથમ ઈંડું હોય છે, પછી તેની ધયેળ બને છે, પછી કોશોટામાં રહેલો કીડો, ને છેવટે પતંગીઉં.

રેશમનો કીડો પ્રથમ ચીનમાં ઉછેરવામાં આવતો હતો. જૂના વખતથી ચીન લોકો એ કળા જાણતા હતા. ચીનથી એ કળા હિંદુસ્તાનમાં ને બીજા દેશોમાં ફેલાઈ.

હિંદુસ્તાનમાં દહેરાદૂન, કાશ્મીર, આસામ, મહેસૂર, અને પૂર્વ બંગાળમાં રેશમના કીડા ઉછેરી રેશમ કઢાય છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં બીલ લોકો એક જાતના તસર નામના કીડા જંગલમાં ઉછેરે છે. આ કીડાના રેશમનું તાસ નામનું કપડું બને છે.

રેશમના કીડા દિવેલીનાં પાંદડાં પણ ખાય છે. બીજા કીડાની માફક રેશમ ઉકેલવા આ કીડાને મારી નાંખવા પડતા નથી.

पाठ २७मो

बालक

(अंजनी गीतनी खाल)

१

हसतुं रमतुं कलरव करतुं,
मधुरा हासे मुखडुं भरतुं,
मातपिताने हृदये ठरतुं,
बालक ! श्रुं भाले !

प्रभुना सुखसंदेश सुणववा,
आंगणिये सुरगान गजववा,
नवनवला भावे भिजववा,
आव, भिठां व्हाले !

२

गुलकळिपांखाडि अणखूलेलीः
रम्य उषा उगती रस रेळीः
निर्मळ, मधुरी सरलज कोळि,
बालक ! तुज पेखी !
स्वर्गकुसुम ओ धरणीकेरां !
आशाभर्यीं तुज नेन अनेरां !
हस ! दुनियानां दुःख नमेरां,
भूळं, मुख देखी !

खबरदार

પાઠ ૨૮મો

ખલીફા હઝરત ઇમામ અલી, ભાગ ૧લો

હઝરત અલી હઝરત મુહમ્મદ પેગંબરના કાકાના દીકરા ને જમાઈ હતા. અરબ લોકો જે ત્રણ ગુણોને કીમતી ગણે છે તે ત્રણે તેમનામાં હતા—હિંમત, છટા, અને ઉદારતા. અરબોએ સંઘરેલાં કેટલાંક કાવ્ય ને કહેવતમાં તેમની છટા જણાઈ આવે છે. તેમની હિંમતને લીધે પેગંબર સાહેબ તરફથી તેમને ‘શેર-ખુદા’ (ઈશ્વરનો સિહ) એવી પદવી મળી હતી. દરેક જાતના જૂઠાણા ને નીચપણાને તેઓ તિરસ્કારતા હતા.

હઝરત મુહમ્મદ પેગંબરે નવા ધર્મનો યોગ્ય કાર્યો તે વખતે શરૂઆતમાં જે થોડા એમના એલા થયા તેમાંના હઝરત અલી એક હતા. પેગંબર સાહેબે લોકોને ઉપદેશ કર્યો અને પૂછ્યું, મારાં પવિત્ર કામમાં તમારામાંથી કોણ મારી સાથે જોડાશે ?

સાંભળનારાઓમાંથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ. આખરે, તેમનામાંના ઉમરે નાનામાં નાના, માત્ર ૧૧ વર્ષના, હઝરત અલી ઉત્સાહથી યોલી ઊઠ્યા, “હે અલ્લાહના પેગંબર, હું, હું તમારી સાથે જોડાઈશ.”

એઓ પેગંબર સાહેબને ઘણા વહાલા હતા. જ્યારે પેગંબર સાહેબના દુશ્મનો એમનો જીવ લેવા એમના ઘરની આસપાસ એકઠા થયા ત્યારે એઓ હઝરત અલીને ઘર સોંપી મક્કાથી ચાલ્યા ગયા. હઝરત અલી તેમાં પેગંબર સાહેબની ચથારીમાં સૂઈ રહ્યા.

કાફરોએ ઘરમાં પેસીને તેમને પૂછ્યું કે હજરત મુહમ્મદ ક્યાં છે? હજરત અલીએ કહ્યું, “બુઢાના પેગંબરની બુઢાને ખબર.” આ પ્રમાણે તેમણે પેગંબર સાહેબને બહુ કીમતી મદદ કરી હતી.

હજરત મુહમ્મદ પેગંબરની પછી એક પછી એક એમ ત્રણ ખલીફ થયા. આમાંના છેલ્લા ખલીફની સામા તરકટ થવાથી ખંડ થયું. છેવટે, તેમનું ખૂન થયું. આથી ખલીફની જગા ખાલી પડી. આ સ્થિતિમાં ખિલાફત માટે ચાર ઉમેદવાર હતા, તેમાંના એક હજરત અલી હતા.

પાઠ રદમો

ખલીફ હજરત ઇમામ અલી, ભાગ રજો

હજરત અલીને ખિલાફતને હક કેટલાક લોકોએ કબૂલ કર્યો. પરંતુ હજરત મુહમ્મદ પેગંબરનાં પત્ની આએશા તેમની સામાં હતાં. એક વાર હજરત અલીએ તેમના શિયળ પર શક બતાવ્યો હતો, તે વાત તેમના મનમાંથી ગઈ નહોતી.

હજરત અલીને ખલીફ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે એમના ત્રણ હરીફ હતા. તેમાંના એક હરીફ હજરત મોઆવીઆ દૂર હતા ને ખાકીના બેએ તેમને ખલીફ તરીકે કબૂલ કર્યા. હજરત અલીએ તેમને કહ્યું કે હું સ્વતંત્રતાથી અમલ ચલાવીશ ને ન્યાય પ્રમાણે વર્તીશ. તમે ખરા દીલથી કહો કે તમે મારો હક કબૂલ કરો છો?

ન કબૂલ કરતા હો. તો હું તમને ખલીફ તરીકે કબૂલ કરવા અને મદદ કરવા તૈયાર છું. તેમણે હા કહી, પણ પાછળથી તેઓ તેમની સામા થયા.

હજરત અલીએ હાથ નીચેના જૂના હાકમોને કાઢી નવા નીમવા માંડ્યા. તેમના સલાહકારોએ તેમને એમ કરવા ના કહી, પણ તે તેમણે માની નહિ. તેમણે નીમેલા પાંચ હાકમોમાંથી ચાર પોતાના પ્રાંતોનો કબજો લઈ શક્યા નહિ.

પછી તેમણે હજરત મોઆવીઆને પત્ર લખ્યો કે તમે મારી તરફ વફાદારી બતાવો. એ પત્ર તેમણે પોતાના ખાસ માણસ સાથે મોકલ્યો. હજરત મોઆવીઆએ જવાબમાં એક કાગળ સિલ્લો મારી પોતાના ખાસ માણસ સાથે મોકલ્યો. તેના પરખીડીઆ પર ‘મોઆવીઆ તરફથી અલીને’ એવું લખ્યું હતું.

હજરત મોઆવીઆના માણસે મદીનામાં આવી લાકડીના છેડા પર આ પત્ર ઉઘો કર્યો કે બધા માણસો સરનામું વાંચી શકે. લોકો ભેગા થયા ને હજરત અલીએ તેમના દેખતાં તે પરખીડીઉં ખોલ્યું તો તે ખાલી દીઠું. આ રીતે હજરત મોઆવીઆએ બતાવેલો તિરસ્કાર ખુલ્લો થયો.

બીબી આએશાએ ઘણાં માણસોને હજરત અલીની સામે ઉશ્કેર્યા. તેઓ પણ હજરત અલીની સામે લડ્યાં. પણ છેવટે તેમની હાર થઈ.

આ જીતથી હજરત અલીની સત્તા મજબૂત થઈ. માત્ર હજરત મોઆવીઆ તેમની સામા રહ્યા.

પાઠ ૩૦મો

ખલીકા હજરત ઇમામ અલી, ભાગ ૩જો

હજરત અલી અને હજરત મોઆવીઆની વચ્ચે લડાઈ ઘણા દિવસ અલી ને તેમાં ઘણા માણસ માર્યા ગયા. હજરત અલીનું લશ્કર જીત પર હતું ત્યારે સામા પક્ષે તરકટરચી ભાલાની અણી પર કુરાનનાં પાનાં ઊંચાં કર્યાં. આ તરકટમાં તેઓ ફાળ્યા. એ જોઈ હજરત અલીના સિપાઈઓએ હથિયાર મૂકી દીધાં. હજરત અલીએ સમજાવ્યા કે આ તો સુક્તિ છે; પણ તેમણે તે માન્યું નહિ.

પછી બંને પક્ષ તરફથી મધ્યસ્થ નીમી કજીઆનો અંત લાવવાનું નક્કી થયું. હજરત અલીએ પોતાની તરફના મધ્યસ્થ માટે બે નામ કહ્યાં, તે હજરત મોઆવીઆએ કબૂલ કર્યાં નહિ. આખરે, હજરત અલીને પોતાના મધ્યસ્થ તરીકે અણુ મુસાને કબૂલ કરવો પડ્યો. હજરત મોઆવીઆ તરફથી અન્ન મધ્યસ્થ નિમાયો.

ઘણા દિવસ મસલત કર્યા પછી અન્ને અણુ મુસાને સમજાવ્યો કે બંનેને ખલીફાના પદ પરથી ઉઠાડી ત્રીજાને નીમવો. આથી અણુ મુસાએ જાહેર કર્યું કે હું મારી આંગળી પરથી વીંટી ઉતારું છું તેમ બંને ખલીફાને પહવી પરથી ઉઠાડી મૂકું છું. પછી અન્ને જાહેર કર્યું કે અણુ મુસાએ હજરત અલીને પહવી પરથી ઉતાર્યો છે. હું પણ એને ઉતારું છું ને મારી આંગળી પર આ વીંટી દાખલ કરું છું તેમ હજરત મોઆવીઆને હું ખિલાફતમાં દાખલ કરું છું.

ત્યાર પછી હજરત અલીની સત્તા ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડી અને હજરત મોઆવીઆની સત્તા વધવા માંડી. કેટલાક ઝંતુની મુસલમાનોએ લડાઈનાં કારણરૂપ હજરત અલી, હજરત મોઆવીઆ, ને અમ્ર, ત્રણેનાં ખૂન કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્રણ ખૂની ત્રણ માર્ગે ગયા. હજરત મોઆવીઆ પર ઘા થયો, પણ તેમાંથી તે ઊગર્યો. હજરત અલીને મસ્જિદમાં ઘા થયો, તે નાશકારક નીવડ્યો. ઘાયલ થયા પછી ત્રણ દિવસે તેઓ ગુજરી ગયા. તેમની ઉંમર ૬૩ વર્ષની હતી. તેઓ વિદ્વાન હતા ને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા.

તેમનાં કેટલાંક ઉત્તમ વચનો નીચે આપ્યાં છે:—

૧. તક બાય છે જલદી, આવે છે ધીમી.
૨. મૂર્ખ મિત્ર કરતાં દાનો દુશ્મન સારો.
૩. જિંદગી વાદળાની છાયા છે; તે સમજા જેવી છે.
૪. માણસ કેવો છે તે આચરણથી જણાય છે; તેની ખુદ્દિ કેવી છે તે ભાષણથી જણાય છે.

પાઠ ૩૧મો

અભિમન્યુ, ભાગ ૧લો

અભિમન્યુ અર્જુન ને સુભદ્રાનો પુત્ર હતો. શ્રીકૃષ્ણનો એ ભાણેજ હતો. એવું માનવું હતું કે એ કૃષ્ણનો આગલા જન્મારાનો વેરી હતો. તેથી કૃષ્ણ એનો ઘાટ ઘડવામાં રાજી હતો.

પાંડવો વિરાટ રાજાના દેશમાં છૂપે વેશે રહેતા હતા, તે વખતે તે રાજાની પુત્રી ઉત્તરા અર્જુનની શિષ્ય હતી. પાંડવો છૂપો વેશ છોડી વિદાય થયા ત્યારે વિરાટ રાજાએ અર્જુનને કહ્યું કે તમે ઉત્તરાને પરણો. અર્જુને કહ્યું કે મેં એને ભણાવી છે. ગુરુ ને શિષ્યનો સંબંધ આપ ને છોકરાંના સંબંધના જેવો છે; માટે હું એને નહિ પરણું.

“જે ભણાવી મેં પુત્રી કરી, તેને કયમ કહું સુંદરી, જો ગુરુ ઇચ્છે શિષ્યાથી સંતાન, તો ઉદયાચળ કેમ ઉગે ભાણુ; અભિમન્યુ છે મારો બાળ, જેનો મામે શ્રીગોપાળ, તેને પુત્રી આપો તમે, સગા વેવાઈ થાશું અમે.”

અભિમન્યુની સાથે એને પરણાવો. વિરાટ રાજાએ ઉત્તરાને અભિમન્યુની સાથે પરણાવી.

અભિમન્યુ ઘણો પરાક્રમી હતો. મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તેમાં એણે ઘણું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું.

પાંડવોને હરાવવા માટે કૌરવોએ ભારે પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેમાં એક દ્રોણના ચક્રાવાનો હતો. દ્રોણે એ ચક્રાવાની ગોઠવણુ એવી કરી હતી કે જો એ સમજી ન શકે તે અંદર ગયા પછી સપડાઈ જાય. એ ગોઠવણુને દ્રોણનો ચક્રાવો કહે છે.

અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ ભેદી આ ચક્રાવાની ગોઠવણુ સમજતો નહોતો. એ ચક્રાવામાં સાત કોઠા હતા. અભિમન્યુને છ કોઠા વિષે સમજણ હતી.

અર્જુને મહાભારતના યુદ્ધમાં પહેલા બાર દહાડા કૌરવોને માર્યા. તેરમે દહાડે કૃષ્ણે અર્જુનને કૌરવોના લશ્કરના એક

ભાગ સાથે લડવા જવા યુક્તિથી ફરજ પાડી અને યુદ્ધનેા ઓળે ચક્રાવાની જેને સમજ હતી એવા અભિમન્યુને માથે નાંખ્યો. સાતમા કોઠાનું જ્ઞાન અભિમન્યુને નહોતું. તે ઠેકાણે તેના કાકા ભીમે મદદ આપવા વચન આપ્યું હતું. ભીમે કહ્યું હતું કે મારી ગદાથી હું એ કોઠામાં પૂરો પડીશ.

અભિમન્યુને એકાએક રણમાં જવાની ફરજ પડી ત્યારે માતા સુભદ્રાને વિચાર આવ્યો કે તે પહેલાં ઉત્તરાની સાથે એનો મેળાપ કરાવવોજ જોઈએ. કદાચ રણમાંથી એ જીવતો ન આવે તો પાંડવો નિર્વંશ રહે. એમ ધારી સુભદ્રાએ ઉત્તરાને પિયેરથી તેડાવી.

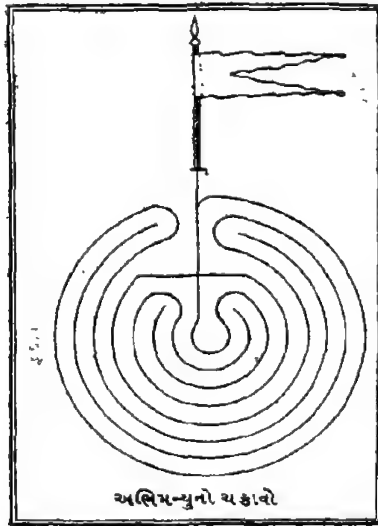
ઉત્તરા ને અભિમન્યુનો મેળાપ થયો. ઉત્તરાએ કહ્યું,

હે સ્વામી ! હું તમને યુદ્ધમાં નહિ જવા દઉં. આમ તેણે સ્નેહને બળે અભિમન્યુને રણમાં જતો અટકાવવા કોશીશ કરી. પણ અભિમન્યુને લડવું એ અત્યારે ફરજ હતી. એક પાસ પ્રેમ ને એક પાસ ફરજ, એ બળે તેના મનને સામસામું ખેંચતાં હતાં. ક્ષત્રિયને છાજે તેમ ફરજનું બળ આખરે ક્રાંત્યું.

અભિમન્યુ લડવા જશેજ એમ ઉત્તરાને નહીં લાગ્યું ત્યારે તે પણ એક ક્ષત્રિયાણીને છાજે તેમ બોલી, ભલે, જવુંજ છે તો જાઓ; મારે કે મરે; પણ કાયર થઈ પાછા ન હઠશે. તું કાયર પુરુષની પત્ની છે એવું મહેણું મને ઘણું સાલશે. જાઓ ને જીત મેળવો.

પાઠ ૩૨મો

અભિમન્યુ, ભાગ ૨જો

તે શરૂ થવાનું એ પ્રમાણે થયું.

પ્રથમ તેણે શસ્ત્ર અને બીજા મોટા ચોદાઓ સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવ્યા. એ લડાઈમાં તેણે આગળ જતાં હુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને ઠાર કર્યો.

છ કોડાઓ વીંધી લડતો લડતો ને કોરવોને હરાવતો.

હરાવતો અભિમન્યુ સાતમા ક્રોધા આગળ ગયો. હવે તેને પોતાની ફ્રેન્ડથી છૂટો પાડવા માટે જ્યદ્રથે તેની ને તેની ફ્રેન્ડની વચમાં પોતાની ફ્રેન્ડ ગોઠવી.

આવી નોંધારી હાલતમાં દ્રોણે અભિમન્યુના સારથિનું માથું કાપી નાંખ્યું. તેના રથના ઘોડાનો ને સારથિનો નાશ કરવામાં આવ્યો. એટલે તે રથ વિના લડ્યો ને બાહુબળે જેટલાને મરાય તેટલાને તેણે માર્યા. હવે તે નિરાધાર બન્યો હતો. તેણે ભીમને સંભાર્યો.

“જેમ પાર્થીએ પોપટ વિંધ્યો, તરફડે વનમાંય;
તેમ કુંવર ત્યાં કષ્ટ પામ્યો, કોણ આવે તેની સહાય.
કૃષ્ણ અર્જુન ત્યાં સંભાર્યા, પિતા માતુલ કેા ધાય;
વાઘે વિંટયો જવ મૃગલો, શી જીવ્યાની આશાય.
કાકા કહીને સાદ કીધો, કેા ન સાંભળે મારો બોલ;
ભીમને કહે પડે નહીં, માટે કૌરવ વગાડે ઢોલ.”

અંતે એ વીર યુવાન હણાયો.

પાંડવો આથી ઘણા ગમગીન થયા. અર્જુનને ઘણુંજ ખુનસ લરાયું. કાલ સાંજ પહેલાં જ્યદ્રથને ન માફે તો હું બળી મરીશ એમ અર્જુને પણ લીધું. તે પ્રમાણે પોતાના યુવાન છોકરાના મારનાર જ્યદ્રથને મારી તેણે પોતાના વેરનો ભડકો શમાવ્યો.

पाठ ३३मो

अमारो देश

अमे भरतभुमीना पुत्रो !

अम मात पुराण पवित्र,

रे जेनां सुंदर स्रुत्रो

स्रलकावे उच्च चरित्र;

अम अंतरने उद्देशी

करुं होकार हमेशः

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश !

१

क्यां हस्ते हिमालय जेवा !

क्यां पुण्यपवित्रज गंग !

क्यां मळे अलौकिक एवा

सहु देशतणा बहु रंग ?

क्यां मुनि ईश्वरजन बेसी

करता प्रभुपंथ उजेश ?

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश !

२

क्यां राम युधिष्ठिर धूम्या ?

क्यां गरज्या अर्जुन भीम ?

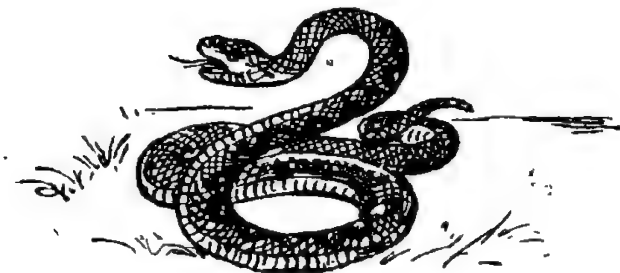
વયાં રજપુત વીર જ્ઞામ્યા
 વલ દાસવવાજ અસીમ ?
 રે ખુલિયે તે રીતે શી
 અમ અંતરથી લવલેશ ?-
 અમે દેશી, દેશી, દેશી !
 ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !   ૩
 નથિ રે જિવંત પર આશે:
 છે પારાકિ આશ નિરાશ;
 નથિ કર ધરવો કો પાસે:
 સ્વાશ્રયનો છે ઉલ્લાસ;
 કંઈ પુણ્યમમાજ પ્રવેશી
 અર્હિં દે અમને ઉપદેશ:-
 અમે દેશી, દેશી, દેશી !
 ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !   ૪

સ્વચરદાર

પાઠ ૩૪મેા

સાપ

સામે પાને ચિત્ર સાપનું છે. એના શરીરને વિષે તમ
 નવાઈ જવું લાગે છે ?
 હા, શરૂ. એ લાંબું ને વાંકુંચું છે.

અરે છે. પણ ખીલું કંઈ તમને ખાસ લાગે છે ? એના હાથપગ ક્યાં છે ?

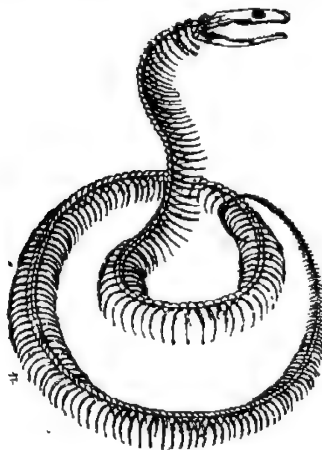
ગુરુજી, હાથ કે પગ જણાતાજ નથી. એ શું ?

અરે કહ્યું. સાપને હાથ કે પગ હોતા નથી.

ગુરુજી, ત્યારે એ ચાલે છે કેવી રીતે ? અમને આજ સાપ વિષે શિખવો.

હીક. જુઓ. આની પછીને પાને સાપનું હાડપિંજર છે. જુઓ, એને કેટલાં બધાં પાંસળાં છે ! તમારા શરીરમાં છાતીની દરેક બાજુએ જ્યારે બાર પાંસળાં છે ત્યારે સાપને આખે શરીરે દરેક બાજુએ ત્રણસેં પાંસળાં છે. બે બાજુનાં પાંસળાંની વચ્ચેમાં તમારે જેમ કરોડ છે તેમ એને પણ કરોડ છે. સાપની કરોડ ગાંઠાગાંઠાવાળાં હાડકાંના કઠડાઓની બનેલી છે, સલંગ હાડકાંની નહિ. તેથી તેને જેમ વાળવી હોય તેમ વાળી શકાય છે. પાંસળાં આ કરોડ સાથે જોડાએલાં છે, તેથી તે આગળ, પાછળ, તેમજ આગુબાજુ વાળ્યાં વળી શકે છે. સાપને ગૂંછળું થઈને પડવું આથીજ ફાવી શકે છે.

સાપને યગ નથી, એ ખરી વાત છે. પણ યગની ગરજ એનાં પાંસળાંની નીચે બેઠાંએલાં શરીરનાં એક ભતનાં લીંગડાં સારું છે. સાપને ચાલવું હોય ત્યારે એનાં પાંસળાં હાલે છે ને પાંસળાં હાલે છે એટલે એનાં લીંગડાં હાલે છે. આ લીંગડાં હાલેથી સાપ આગળ સરે છે ને જે જમીન કે ઝાડ પર તેને ચાલવું હોય તે પર શરીરને સ્થિર કરે છે.

હાડપિંજર

સાપને વિષે વધારે વિચિત્ર વસ્તુ એ છે કે એને આછીવાળા દાંત નથી. એના દાંત મોંમાં ગળા તરફ વળેલા હોય છે, તેથી એ ચાવી શકતો નથી. દેડકાં, ઉંદર, ખિસકોલી, ને નાનાં પક્ષીઓને ખાઈને એ મરે છે. શિકારને એ આખો ને આખો ગળી ભાય છે.

સાપને ગાયન ઘણું ગમે છે. મદારી મોરલી વગાડે છે ત્યારે એ ધ્યાન દર્દીને સાંભળે છે. ગાયન ચાલે છે તેટલો વખત એ તેમાં ગુલતાન બને છે.

બધા સાપ ઝેરી હોતા નથી; કેટલાકજ ઝેરી હોય છે. તેમના મોંના પાછલા ભાગમાં બે કેથળી હોય છે, તેમાં ઝેર હોય છે. સાપ કરડે છે ત્યારે આ ઝેર સાપના આગળ પડતા બે પોલા દાંતમાંથી બીજાં પ્રાણીનાં શરીરમાં દાખલ થાય છે.

અજગર એ એક જાતનો મોટો સાપ છે. એ ઘણો લાંબો હોય છે. મોટાં પ્રાણીઓને પણ એ ગળી શકે છે. એકાદ મોટું પ્રાણી ગળ્યા પછી એ થોડાક દિવસ સુધી સુસ્તીમાં કે ઊંઘમાં પડી રહે છે ને ગળેલું પ્રાણી હજમ થાય છે ત્યારે જાગે છે.

પાઠ ઉપમે

ખોટા રિવાજ

રિવાજ એટલે ઘણા વખતથી ચાલતી આવેલી રીત. એ રીત હાલ સારી હોય કે ખોટી હોય, એથી લાભ થતો હોય કે ગેરલાભ, તોપણ લોકોને એ એકદમ છોડવી જમતી નથી.

લાંબા વખતથી આ રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, શું આપણા ઘરડા મૂર્ખ હતા, અને આપણે તેમનાથી વધારે ડાહ્યા છીએ, એમ કહી અણુસમજી લોકો ખોટા રિવાજને પણ વળગી રહે છે.

અમુક ધારો શરૂ થયો ત્યારે કાયદાકારક હોય; પણ તે હમેશ તેવો રહે નહિ. વખતે વખતે સુધારો કરવાની જરૂર જણાયે તેમાં સુધારો કરવોજ જોઈએ.

જૂના વખતમાં જ્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય અને ગુરુ તરફથી રજા મળી ન હોય ત્યાંસુધી લોકો લગ્ન કરતા નહોતા. આથી, મોટી વયે લગ્ન થતાં હતાં અને તેમ થવાથી વરકન્યાનાં શરીર બરાબર ખીલતાં ને તેમનાં છોકરાં પણ મજબૂત બાંધાનાં રહેતાં.

ધીમે ધીમે, આ રિવાજ તદ્દન બદલાઈ ગયો. લોકોએ છોકરાછોકરીને બહુ નાની વયમાં પરણાવવા માંડ્યાં. આથી દિવસે દિવસે પ્રજા બહુ નબળી થતી ગઈ અને અકાળ મરણ થવા માંડ્યાં. ઘણી કન્યાઓ બાળપણમાંજ વિધવા થઈ અને જે ન્યાતમાં પુનર્લગ્નનો ધારો નથી તે ન્યાતમાં તેમનાં દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ.

વિધવાઓનાં દુઃખ જોઈને દયાળુ પુરુષને કમકમાટ છૂટ્યા વિના રહેતો નથી. આથી તેમજ કેળવણીના ફેલાવાથી દિવસે દિવસે બાળલગ્ન ઓછાં થતાં જાય છે; પણ હજી તે તદ્દન નાબૂદ થયાં નથી.

છોકરાંને કેળવણી આપી ઠેકાણે પાઠવાનું કામ માળાપનું છે. છોકરીને માટે સાફ ઠેકાણું શોધવામાં માળાપને ઘણી હરકત નડે છે. પસંદગી કરવાનું મંડળ સાંકડું હોય છે, તેથી મુશ્કેલી વધે છે.

સાધારણ રીતે વર પસંદ કરવામાં કન્યા રૂપ જુએ છે, મા ધન, ને બાપ તેની વિદ્યા જુએ છે; સગાંસંબંધી કુળ

જ્યેષ્ઠ છે, ને ન્યાતના બીજા લોકો મિષ્ટાન્ન તાકે છે. ધરનાં માણસે રૂપ, વિદ્યા, શુભ, અને કુળની રિથિતિ, એ બધાં પર નજર રાખી વરની પસંદગી કરવી જોઈએ. કન્યાની ઉંમર કરતાં વરની પાંચેક વર્ષ મોટી હોવી જોઈએ.

લગ્નને વખતે તેમજ મરણને વખતે ન્યાતવરા ને બીજો ખર્ચ ગુંજાશ ઉપરાંત કરવાથી માણસની પાયમાલી થાય છે. તેને માટે કોઈ દિવસ દેવું કરવું નહિ. લોકો થોડો વખત વાહવાહ કરશે, પણ તમારે જીવતાં સુધી વેઠવું પડશે.

હંમેશ કરકસરથી ધરવહેવાર ચલાવવો. કરકસર એ મોટો ભાઈ છે, મતલબ કે એથી બે જણ રળ્યા નેટલો ફાયદો થાય છે, એ કદી ભૂલવું નહિ.

મુઆની પાછળ રાવાફ્ટવાની હદપાર ઘેલછા કરવાની ચાલ બધી રીતે વખોડવા લાયક છે. શોક થાય ને રોવું આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેને માટે રાગડા તાણવાની જરૂર નથી.

પાઠ ઉકમો

ઇમામ હસન અને હઝરત મોઆવીઆ

હઝરત અલીની શહાદત પછી તેમના પુત્ર હઝરત હસન ખલીફ થયા. પણ હઝરત અલીના સ્વર્ગવાસ પહેલાં હઝરત મોઆવીઆએ પોતાને ખલીફ તરીકે જાહેર કર્યા તા; તેમણે હઝરત હસનનો દાવો કબૂલ કર્યો નહિ. હઝરત હસન હઝરત અલીના જેવા ધર્મચુરત હતા, પણ

તેમના જેવા હિંમતખાજ નહોતા. તેઓ શાંત સ્વભાવના હતા, તેથી તોફાની સમયને પહોંચી વળવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. આથી તેમણે છએક મહીના ખિલાફત લોગવી હઝરત મોઆવીઆ સાથે શરત કરી ખિલાફતનું રાજીનામું આપ્યું. એ શરત પ્રમાણે હઝરત મોઆવીઆના ગુજરી ગયા પછી હઝરત હસન કે તેમના વારસ ખલીફા થાય, એવું નક્કી થયું.

આવી શરત કરી હઝરત હસન શાંત જિંદગી ગાળવા મહીના ગયા. ત્યાં ગયા એટલે આવી સહેલાઈથી પદવી છોડવા માટે તેમના મિત્રોએ તેમને ઠપકો દીધો.

હઝરત મોઆવીઆને લાગ્યું કે જ્યાંસુધી હઝરત હસન જીવતા છે ત્યાંસુધી મારી પછી મારા પુત્ર યઝીદનો ખિલાફત મેળવવાનો માર્ગ સરળ નથી. આથી તેમણે હઝરત હસનનું કાસળ કાઢવા યત્ન કર્યો. એ કામને માટે તેમણે તેમની સ્ત્રીને હાથમાં લીધી. તેને અમુક રકમ આપવી અને હઝરત હસનના મરણ પછી યઝીદે તેની સાથે નિકાહ પઢવા, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

તે સ્ત્રીએ આ ઠરાવ પ્રમાણે ફમાલમાં ઝેર નાંખી તે તેમને શરીરે ફેરવ્યો. આથી હઝરત હસનને ઝેર ચઢ્યું ને તે ઝેરથી તેઓ ગુજરી ગયા. મરણને વખતે તેમના ભાઈ હુસેને તેમને પૂછ્યું કે તમને ઝેર દીધાનો કેના પર શક છે; પણ તે તેમણે કહ્યું નહિ. તેમણે કહ્યું, “અરે ભાઈ! આ દુનિયાનું જીવન રાત્રીઓનું બનેલું છે અને તે ચાલી જાય છે; ખુદાની પાસે એ ને હું, અમે

અંને એકઠા થઈ એ ત્યાંસુધી એનું નામ દેવું નહિ.” તેમનું જીવન ધર્મિષ્ઠ અને દાખલો લેવા લાયક હતું.

હજરત મોઆવીઆ પોતાનાજ કુળમાં ખિલાફત રાખવા ઘણા આતુર હતા, તેથી તે માટે તેમણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ હજરત અલી કરતાં વધારે વિવેકી, રનેહાળ, ને પહોંચવાળા હતા. તેમને મતુખ્યસ્વભાવની વધારે માહીતી હતી અને પોતાનું કામ પાર પાડવા કેવા ઉપાયો ઘડવા તે તેઓ બરાબર જાણતા હતા. ઘણાં વર્ષ થયાં તેમની મરજી ખિલાફત પોતાના વંશમાં રહે એવી હતી. આથી તેમણે ખુલ્લી રીતે યઝીદને પોતાનો વારસ નીમ્યો અને જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકેમોને લખી મોકલ્યું કે એને ખલીફા તરીકે કબૂલ કરો.

હજરત મુહંમદ પેગંબરે પણ પોતાની પછી વારસ તરીકે કોઈને નીમ્યો નહોતો; પણ હજરત મોઆવીઆની સત્તા એવી તો જબરી હતી કે એના રાજ્યના બધા ભાગમાંથી એલચીઓ આવ્યા ને તેમણે યઝીદને ખલીફા તરીકે કબૂલ કરવાનું વચન આપ્યું. આમ પોતાના પુત્ર યઝીદને માટે ખિલાફત દબ કરી, હજરત મોઆવીઆ લગભગ વીસેક વર્ષ ખલીફા રહી, મોટી વયે શુજરી ગયા.

પાઠ ૩૭મો

જેને વીતી હોય તે જાણે.

કાફી

જેને વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે. ટેક
કાંટો બરાબર બોરડીકેરો, હાથમાં વાગ્યો હોય,

વાગ્યા બિનાનો વેદના તેની, જાણી શકે શું કોય ?
 અનુભવ હોય ન જેને, શેણે સમજાવીય તેને ? જેને૦ ૧
 અગ્નિય અંગ બાઝ્યુ હોય તેથી બઢતર જે વહુ થાય,
 ઉનું પાણિ નહિ ઓઢલે ઈથી, કેમ કરી સમજાય ?
 હૈયાની વેદના ઈવી, નથી સમજાયે તેવી. જેને૦ ૨
 ચાકરી કેવી આકરી છે તે, જાણી શકે શું શેઠ ?
 દુઃખ દવાળ સદા સમજે છે, હોય દવાળો હેઠ,
 મૂલ્યાનું દુઃખ શું જાણે, જમ્યા હોય ભાવતું માણે ? જેને૦ ૩
 કાનમાં વેળ કઠોર પહ્યાથી, ઉપજે તાપ અમાપ,
 બાળ સુંચું હોય હૈયામાં, કેવો કરે છે કાપ,
 થયો હોય મ્હાવરો જેને, પૂછો જઈ પ્રેમથી તેને. જેને૦ ૪
 નાય તર્જી પર લોક જવાથી, વાલપણે રંડાય,
 હડ હડ થાય વધેય ચિચારી, કેમ કરી ભવ જાય ?
 સુવાસળ હોય જે નારી, શકે કેમ તે ચિચારી ? જેને૦ ૫
 નિર્ધનનો તો ક્યાંહિ ધડો નહિ, કોઈ સુણે નહિ વાત,
 ઇક સાંધે ત્યાં તેર તુટે છે, દોડે મલે દિનરાત,
 ધનિકને હોય શું પીઢા, કરે કલ્હોલમાં ક્રીડા. જેને૦ ૬

કેશવ

પાઠ ૩૮મો

ગામ અને શહેર, ભાગ ૧લો

જેમાં ઝૂંપડાં કે સાદાં એક માળનાં ઘર ઘણું ભાગે હોય અને જેની વસ્તી પાંચેક હજાર માણસથી ઓછી હોય તેને આપણે ગામ કહીએ છીએ. પાંચથી પચીસેક હજારની વસ્તી જેમાં હોય તેને આપણે કસ્બા કહીએ છીએ અને તેથી વધારે વસ્તી જેમાં હોય તેને શહેર કહીએ છીએ.

હિંદુસ્તાનમાં ગામડાં ઘણાં છે. જ્યારે ઇંગ્લંડમાં એકંદરે વસ્તીના સેંકડે ૭૮ માણસ ને જર્મનિમાં સેંકડે ૪૫ માણસ કસ્બામાં અને શહેરમાં વસે છે; ત્યારે આપણે ત્યાં સેંકડે ૯,૧૦ માણસજ કસ્બામાં ને શહેરમાં વસે છે; બાકીનાં ૯૦ માણસ ગામડાંમાં વસે છે. વળી એક લાખ કે તેથી વધારે માણસની વસ્તીવાળાં શહેર માત્ર ત્રીસેકજ છે.

જે ગામમાં છે તે શહેરમાં નથી અને શહેરમાં છે તે ગામમાં નથી. ગામમાં ચોકખી ને ખુલ્લી હવા છે, તે શહેરમાં નથી. શહેરમાં સુખ લોગવવાનાં ને કેળવણી મેળવવાનાં અનેક સાધન છે, તે ગામમાં નથી.

ગામમાં પટેલ, તળાટી, ને મહેતાજી, એ મુખ્ય માણસ ગણાય છે. વસ્તણીઓ ગામની રખેવાળી કરે છે ને પટેલ બંદોબસ્ત રાખે છે. તેના હાથમાં ફેજદારી સત્તા છે. તળાટી મહેસૂલ ઉઘરાવે છે અને મહેતાજી છોકરાંને કેળવે છે. ગામમાં વાળંદ, ઘોષી, સોની, કડીઓ, સુથાર, લુહાર, ઢરજી, નેસ્તી, વગેરે બેઠતા વસવાયા લોકો હોય છે.

ગામો લેણાં થઈ તાલુકા બને છે; તાલુકાના જિલ્લા બને છે. જિલ્લાના વિભાગ બને છે; અને વિભાગનો ઇલાકો બને છે.

દરેક તાલુકામાં એક ઉપરિ અમલદાર હોય છે, તેને મામલતદાર કહે છે. વડોદરા રાજ્યમાં એને વહીવટદાર અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તહેસીલદાર કહે છે. એનું કામ તાલુકામાં આવેલી જમીનની મહેસૂલ ઉધરાવી સરકારને ભરવાનું છે. એને ફૅજદારી સત્તા આપેલી હોય છે, તેથી એ તાલુકાનાં ફૅજદારી કામનો ફ્રંસલો આપે છે.

દીવાની કામનો નિકાલ કરવા તાલુકાનું ગામ મોટું હોય તો તેમાં મુનસફની કચેરી હોય છે. તેમાં મુનસફ દીવાની મુકદ્દમા સાંભળી ન્યાય આપે છે. મોટાં ગામમાં સરકારી દવાખાનું પણ હોય છે.

કલેક્ટર એ જિલ્લાનો ઉપરિ અધિકારી છે. ‘કલેક્ટર’ એ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ એકઠું કરનાર થાય છે. જિલ્લાની મહેસૂલ એકઠી કરી સરકારમાં ભરવાનું કામ એનું છે. એને પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટની-ફૅજદારી અમલદારની સત્તા હોય છે. જિલ્લાનાં બધાં ખાતાં પર એની દેખરેખ હોય છે. એના હાથ નીચે ડેપુટી-કલેક્ટર ને મામલતદાર હોય છે.

વડોદરા રાજ્યમાં કલેક્ટર જેવા અમલદારને સુબા કહે છે.

જિલ્લામાં બંદોબસ્ત રાખવા અને બખેડો અટકાવવા પોલીસ ખાતાના અધિકારી હોય છે. સિપાઈઓના ઉપરિ જમાદાર અને જમાદારના ઉપરિ ફૅજદાર કહેવાય છે. તાલુકામાં ને શહેરમાં ફૅજદાર હોય છે. ફૅજદારના ઉપરિ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે.

શહેરમાં ફોજદારી કામ ચલાવવાને માજિસ્ટ્રેટ હોય છે. હીવાની કામ મુનસફની કચેરીમાં ચાલે છે. મુનસફના ઉપરિ જજ-ન્યાયાધીશ કહેવાય છે.

પાઠ ઉદ્દેશ

ગામ અને શહેર, ભાગ રજો

જિલ્લાઓના વિભાગ બને છે, તે તમે જાણો છો. વિભાગનો ઉપરિ અમલદાર કમિશનર કહેવાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં એને સર મુખા કહે છે.

વિભાગોનો ઇલાકો થાય છે. આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં છીએ. મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રણ વિભાગ છે:—ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, અને દક્ષિણ વિભાગ. એ ઉપરાંત સિંધ પ્રાંત પણ મુંબઈ ઇલાકામાં આવેલો છે.

ગુજરાત ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું છે. ઉત્તર વિભાગમાં ૬ જિલ્લા છે:—૧. અમદાવાદ, ૨. જેડા, ૩. પંચમહાલ, ૪. ભરૂચ, ૫. સુરત, ૬. થાણા.

વડોદરા રાજ્યમાં ૪ પ્રાંત છે:—૧. વડોદરા, ૨. કડી, ૩. અમરેલી, અને ૪. નવસારી. પ્રાંતમાં પેટા મહાલ હોય છે.

મુંબઈ ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર મુંબઈ છે. એ વિશાળ ભવ્ય નગર છે અને વેપારનું જંગી મથક છે. એમાં ૧૧ લાખ માણસની વસ્તી છે. એનાં મોટાં મોટાં મકાન, ગોદી, ટંકશાળ, દરિયાકિનારો, તે પરનો દેખાવ, મલખાર ને બીજા ટેકરી પરનાં મકાન, અને લોકોની ધમાલ, વેપારની ઉત્થલપાથલ,

ટ્રામ, મોટર, અને બીજાં વાહનોની દોડધામ જોઈ નવે. આવનાર તાજૂબ થયા વિના રહેતો નથી. ખરેખર, મુંબઈને મોહમયી નગરી કહે છે તે વાજબી છે. તે જોઈ લોકો મોહ પામ્યા વિના રહેતા નથી.

શહેરનો સ્થાનિક વહીવટ ચલાવવા સારૂ મ્યુનિસિપાલિટિ કે સુધરાઈખાતું હોય છે. એમાંના સભ્યોનો મોટો ભાગ નીમવાની સત્તા સરકારે લોકોને આપેલી છે.

સુધરાઈખાતાનું કામ શહેરમાં રસ્તા સારા રાખવાનું, તે પર પાણી છાંટવાનું, રસ્તા પર દીવા કરવાનું, લોકોને શરૂઆતની કેળવણી આપવાનું, શહેરનું આરોગ્ય જાળવવાનું, વગેરે છે.

આવી સ્થાનિક ખાખતમાં શહેરનું સ્વરાજ્ય બ્રિટિશ સરકારે મોટે ભાગે લોકોને સોંપેલું છે. વડોદરા શહેરમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટિમાં પોતાના કેટલાક સભ્યો નીમવાનો અધિકાર મહારાજા સાહેબે લોકોને સોંપ્યો છે.

જિલ્લાના કામકાજમાં કલેક્ટરને મદદ કરવા જિલ્લા-સભા હોય છે. તાલુકામાં એવી તાલુકા-સભા હોય છે.

પાઠ ૪૦મો

ઇમામ હુસેન, ભાગ ૧લો

હઝરત મોઆવીઆના મરણથી ઘણા લોકો રાજ થયા. તેઓ તેમને બિનહકદાર ને જીલમગાર સમજતા હતા. તેઓ હઝરત હુસેનને લગભગ ખુદાના કુળના ગણી માન આપતા હતા.

ઇમામ હુસેન ઇમામ હસનના જેવા શાંત રવલાવના નહોતા. તેઓ ઘણા બહાદુર હતા. ફ્રંકના લોકોનો તેમના પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેમણે તેમને ત્યાં બોલાવવા એક પછી એક દૂતો મોકલ્યા. ઇમામ હુસેને પ્રથમ પોતાના પિતરાઈ ભાઈ મુસ્લિમને ખાતરી કરવા ફ્રંક મોકલ્યો. તે ત્યાં ગયો, એટલે ૧૮,૦૦૦ માણસો ઇમામ હુસેનના પક્ષમાં તૈયાર થયાં. આ વાતની ખબર યઝીદને પડી. એટલે યુક્તિ કરી પોતાનાં માણસની મારફતે તેણે ત્યાંની બાજુ ફેરવાવી નાંખી. યઝીદનાં માણસોએ મુસ્લિમને એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના ઘરમાં પકડ્યો. તેઓ તેને કિલ્લા પર લઈ ગયા. ત્યાં તેનું માથું કાપી નીચેના મેદાનમાં નાંખી દીધું. પછી નજરાણા તરીકે યઝીદને તે મોકલવામાં આવ્યું.

જ્યારે ઇમામ હુસેને ફ્રંકમાં મોકલેલાં માણસ પાછાં ન ફર્યા ત્યારે કંઈક જોટો બનાવ બન્યો હશે એમ ઇમામ હુસેને વિચારણું હતું અને તેમની તપાસ કરાવવી હતી. તેમ કરવા તેમના મિત્રોએ તેમને સમજાવ્યા; પણ તેમણે તેઓનું કહ્યું માન્યું નહિ. ફ્રંકથી તેમના પર એટલા બધા પત્ર આવ્યા હતા કે તેમને ફ્રંકના લોકો પર પૂરો ભરોસો હતો. તેમણે જૈરાંછોકરાંને પણ પોતાની સાથે ફ્રંક લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. મિત્રોએ તેમને તેમ કરવા ના કહી, પણ તે પણ તેમણે માની નહિ.

ફ્રંકે જતાં રસ્તામાં તેમને ચાર ઘોડેસવાર મળ્યા. તેમણે કહ્યું કે ફ્રંકના તમામ અમીર તમારી સામા છે; લોકોનાં હૃદય તમારી તરફ છે, પણ કાલે તેઓ તમારી સામા તલવાર

ખેંચે એવા ઢચુપચુ મનના છે. પોતાના ભાઈ મુસ્લિમની જે દશા થઈ હતી, તેની પણ ખબર તેમને તે સવારે તરફથી થઈ; તોપણ તેમણે ફક્ત તરફ જવાનું જારી રાખ્યું.

છેવટે, તેઓ યુક્રેટીસ નદીને કિનારે કરબલાના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા. અહિં તેમણે અગ્ર સરદારના હાથ નીચે મોઢું લશ્કર દીધું. એ લશ્કર ખસાના હાકેમે તેમની સાથું મોકલ્યું હતું.

પાઠ ૪૧મો

ધમામ હુસેન, ભાગ રળે

હવે તેમને ખુદલું સમજાયું કે દગો થયો છે. દિવસો સુધી તેમના તંબુ દુશ્મનોથી ઘેરાએલા રહ્યા. શત્રુઓએ તેમનો યુક્રેટીસ નદીનો માર્ગ ઘેરી લીધો, તેથી તેમને ને તેમના સાથીને પાણીના સાંસા પડ્યા. ખસાના હાકેમે પોતાના સરદારને ઠહાળ્યું કે જો ધમામ હુસેન તાળે થાય તો તેમને માન આપવું, નહિ તો છૂંદી મારવા.

મુહર્રમ મહીનાને નવમે દિવસે સાંજે જ્યારે ધમામ હુસેન પોતાના તંબુ આગળ નમાઝ પઢવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે તેમને શત્રુ તરફનો સંદેશો પહોંચ્યો. તેમણે કહ્યું, હું વિચાર કરી સવારે જવાબ દઈશ. રાત્રે તેમની યેને હયામણા વિલાપથી તેમને વાર્યા, પણ તેઓ ડગ્યા નહિ. તેમણે રાત ખંદગીમાં ઠાઢી.

સવારે બંને બાબુએ લડવાની તૈયારી કરી. સામી તરફ ચાર હજારથી વધારે માણસ હતાં, ત્યારે ઇમામ હુસેન પાસે માત્ર ૨૩૦ ઘોડેસવાર ને ૪૦ પાયદળ, એટલુંજ લશ્કર હતું. ઇમામ હુસેનનાં માણસ બહુ બહાદુરીથી લડ્યાં અને ફ્રેંચના લડવૈયામાંથી એક પણ જીવતો રહ્યો નહિ.

પછી અગ્રે તીરંદાજે પાસે તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો. ઇમામ હુસેનના લડવૈયામાંથી એક પણ માણસ જીવતો રહ્યો નહિ. અગ્રે તંબુ સળગાવી મૂકવા કહ્યું. ઇમામ હુસેને બીધેલાં બેરાંની ચીસ સાંભળી. તેઓ ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, શું તું મારા કુટુંબને બાળી મૂકે છે ? ખુદા તને બાળે.

આ લડાઈ સુહર્રમને ૧૦મે દિવસે થઈ હતી. આ વખતે બપોર થયા હતા અને આટલાં દુઃખમાં પણ ઇમામ હુસેન નમાઝ પઢવી બૂલ્યા નહિ.

પાછી લડાઈ શરૂ થઈ. ઇમામ હુસેને પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો જોયો. તેમને દિલગીરી થઈ, પણ તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા. છેવટે, તેમના માથામાં તલવારનો ઝાટકો વાગ્યો. તેમણે મુગટ ઉતારી પાઘડી પહેરી, પણ તેઓ થાકી ગયા હતા. તેઓ પોતાના તંબુના બારણા આગળ બેઠા ને પોતાના પુત્રને તેમણે બોળામાં લીધો. એટલામાં તે બાળક પર એક તીર આવ્યું, તેથી તે મરણ પામ્યો.

ઇમામ હુસેનને તરસ લાગી. તે પાણી પીવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં તેમના મોમાં એક તીર વાગ્યું. તેઓ જમીન પર પડ્યા, એવામાં તેમનો ભત્રીજો તેમને ભેટવા આવ્યો. પણ એક ઘાતકી સિપાઈએ તેનો હાથ કાપી નાંખ્યો.

આથી ખૂબ કોઈ ભરાઈ ઇમામ હુસેન પાછા રણમાં ધૂમ્યા. હુમલો ખૂબ જોરથી કરવામાં આવ્યો. સિંહથી હરણો નાસે તેમ શત્રુઓ નાસવા માંડ્યા. પણ શત્રુની સંખ્યા ઘણી વધારે હોવાથી તેઓ ફાવ્યા નહિ. તેમની ગરદતમાં ઘા થવાથી તેઓ જમીન પર પડ્યા, એટલે એક શત્રુએ આવી તેમની છાતીમાં ભાલો ભોંક્યો. આ રીતે તેમના પ્રાણ ગયા. સુહર્મનો ૧૦મો દિવસ તેમની શહાદતનો થયો.

આની હાલતમાં શત્રુએ તેમનું માથું ઘડથી કાપી નાંખ્યું ને તે યઝ્દજ્ઞને પહોંચાડ્યું. પણ તે બલીફાને તે જોઈ દયા આવી ને તેમના મરણ માટે તેણે શોક બતાવ્યો.

પાઠ ૪૨મો

ખેતી અને ખેડુત

“ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, અને નફ્ફટ નોકરી” એ કહેવત મોટે ભાગે ખરી છે. ખેતીનો ધંધો સહુ ધંધામાં ઉત્તમ છે; તેનાથી ઉતરતો વેપાર છે; અને નોકરીમાં માણસ સ્વમાન બરાબર બાળવી શકતો નથી, તેથી એને નફ્ફટ કહી છે.

કોઈ પણ પ્રાણી અન્ન વગર જીવી શકતું નથી અને તે અન્ન જમીનમાં ખેડુતની મહેનતે પાકે છે. ખેડુત પોતાનાજ ઉપયોગ જેટલું અન્ન પકવતો નથી. તેનું પકવેલું અન્ન બીજા બધા ધંધામાં વળગેલા માણસોને કામ લાગે છે. દરેક માણસને પોતાના ને પોતાના કુટુંબના નિભાવ માટે જરૂરનું અન્ન પોતેજ પકવવું પડે તો અન્ય ધંધા, કળા, ને

સાહિત્યની ખિલવણીને માટે મનુષ્યને બહુ થોડો વખત મળે અને દુનિયામાં સુધારાનો પ્રવાહ બહુ મંદ ચાલે. ખેડુત બીજા ધંધા માટે જનમંડળને જોગવાઈ કરી આપે છે, તેથી તે દુનિયાનો મોટો ઉપકાર કરે છે.

ખેડુત અને વેપારી જેટલી સ્વતંત્રતા લોગવી શકે છે તેટલી નોકર લોગવી શકતો નથી. બીજા ધંધાદારીઓ કરતાં ખેડુત શરીરસુખ વધારે મેળવે છે. દરરોજ તેને ખુદ્દી હવામાં મહેનત કરવાની છે, તેથી તે તંદુરસ્ત અને પુષ્ટ રહે છે.

આપણા દેશમાં વસ્તીના મોટા ભાગનું જીવન ખેતી પર છે. જમીન રસાળ છે. વરસાદ માફક હોય છે ત્યારે થોડી મહેનતે ઘણું ફળ થાય છે. આપણા ખેડુત પોતાના કામમાં હોશિયાર છે. પણ બીજા દેશોમાં ધરતી ઓરાન જેવી કે ઓછી ફળદ્રુપ હોય છે તોપણ ત્યાંના લોક કળાથી સાફ ફળ મેળવે છે, તેના પ્રમાણમાં આપણા ખેડુતને બહુ ઓછું ફળ મળે છે.

આપણા ખેડુત જૂની ઢળને વળગી રહે છે; ખેડવાનાં અસલી ઓભરમાં તેઓ કંઈ સુધારોવધારો કરતા નથી. તે કરવાને તેમજ જમીનને વધારે રસાળ કરવાને વધારે ને જોઈતા પ્રકારનું ખાતર નાંખવાને તેમની પાસે પૈસા નથી. હાલ સરકારે ‘ સહકારી ધીરધારમંડળ ’ સ્થાપ્યાં છે, તેથી ખેડુતને ઓછે વ્યાજે જોઈતા પૈસા મળી શકે છે.

પશ્ચિમ તરફના સુધરેલા દેશોમાં ઘણી જમીન એકઠી ખેડાય છે, યંત્રોનો ને નવાં નવાં ઓભરોનો ઉપયોગ થાય છે, અને કંઈ ખાતર કયા પાકને માફક થશે, અને

જમીનમાંથી વધારે પાક કેમ કાઢી શકાશે, તેનું બરાબર જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં બહુ મોટાં ખેતર હોતાં નથી; બેથી પંદર વીંધાં સુધીનાં ખેતર હોય છે; એથી મોટાં ભાગ્યેજ હોય છે. મોટાં ખેતરના નાના વિભાગ થયા કરે છે; તેથી મોટા પાયા પર ખેતી થઈ શકતી નથી.

ચોમાસાના પાકને ખરીફનો ને શયાળાના પાકને રવીનો પાક કહે છે. ખરીફના પાકવખત ખાતર નાંખવામાં આવે છે; પણ રવીના પાકવખત ખેતી પર વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે; કેમકે તે વખત જમીન સૂકી હોય છે.

પંજાબ, સિંધ, બેલીઆ પ્રાંત, અને મદ્રાસમાં સરકારે નહેરો કરી છે, તેથી નદીઓમાંથી ખેતરોને પાણી પૂર પાડવામાં આવે છે. એ પ્રાંતોમાં નદીઓ ઘણી હોવાથી નહેરો બાંધી શકાઈ છે. મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તળાવોમાંથી નહેરો કાઢી છે.

પાઠ ૪૩મો

ફૂલની સાથે રમત

આવો ફુલડાં મધૂરાં રે, આપણ રંગે રમિયે,
 દિન એક આનંદે રે, મેઝાં રહિ નિર્ગમિયે. ૧
 મને મુખડું તમારું રે, સલૂણું લાગે વ્હાલું,
 એમાં નિર્મલ મીતિ રે, વસી હસતી કાલું. ૨
 તમમાંનું હું પળ રે, કુસુમ એક કોમલિયું,
 રહી મનુજસમૂહે રે, વદન કરમાઈ ગયું. ૩

નાસી ત્યાંથી આજે રે, આવ્યો તમ પાસ હું તો,
તમે કોમલ હૃદયે રે, મને નવ ગળસો જુદો. ૪
નહિ તમમાં કુટિલતા રે, નહીં વળી ક્રૂરપણું,
નહિ વચન કપટનાં રે, હૃદય પ્રેમાલ ઘણું. ૫
કદી હાસ કરતાં રે, તો નિશ્ચે આનંદમયી,
કરમાઈ કદી મૂતાં રે, તો સત્યે દુઃસ્વેજ ગળ્યાં. ૬
જેવું અંતર યાપ રે, તેવું તમ મુખહું દિસે,
જેવું મુખ દેખાપ રે, તેવું તમ હૃદય વિષે. ૭
તારે આવો મધૂરાં રે, આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક તો મુખમાં રે, સાથે વસી નિર્ગમિયે. ૮

નરસિંહરાવ

પાઠ ૪૪મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૧લો

ધણી જૂના વખતમાં હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે નિષધ નામનો
દેશ હતો, તેમાં વીરસેન રાજાનો પુત્ર નળ રાજા રાજ્ય
કરતો હતો. તે રૂપનો ભંડાર હતો અને આણ્વિધા ને
અશ્વવિધામાં ધણો કુશળ હતો. તે સત્યવાદી ને પવિત્ર હતો.

એ સમયે વિદર્ભ દેશમાં ભીમક રાજા રાજ્ય કરતો હતો.
તેને દમયંતી નામની કુંવરી હતી. તે ઘણીજ રૂપવંતી હતી.

નળ રાજાના દરબારમાં દમયંતીનાં અને ભીમકના
દરબારમાં નળનાં રૂપ અને ગુણ ગવાતાં હતાં. તેથી નળ

અને દમયંતી એકબીજાની ઝંખના કર્યાં કરતાં હતાં અને લગ્નની ગાંઠથી જોડાવા આતુર હતાં.

એક દિવસ નળ રાજા વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તેણે હંસની સુંદર હાર દીઠી. તેમાંના એકને તેણે પકડયો એટલે તે માણસની પેઠે બોલ્યો, રાજા, તું મને મૂકી દે. અમે વિદર્ભ દેશ બધું દમયંતી આગળ તારાં વખાણ કરીશું એટલે તેનું મન હમ્મેશ તારામાંજ રહેશે અને તને પરણશે ત્યારેજ તે બંધશે. એમ કહેવાથી તેને નળે છોડયો. હંસો વિદર્ભ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે દમયંતીને વાડીમાં સખીઓ સાથે રમતી જોઈ. તેઓ વાડીમાં હારખંધ બેઠા. તેમનું સુંદર રૂપ અને સોનેરી પાંખ જોઈ દમયંતી તાજૂબ થઈ. તે હંસને પકડવા ગઈ, પણ તે તેને હાથ આવ્યો નહિ. એક હંસે ત્યાંથી થોડેક છેટે ઝાડ પર બેસી નળનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. તેણે કહ્યું, રૂપમાં ને ગુણમાં નળ રાજાની બરાબરી કરે એવો અમે સ્વર્ગમાં પણ જોયો નથી. તું એને પરણીશ તો સુખી થઈશ. પ્રભુએ તમારું જોડું જુગતું સંન્યું છે. દમયંતી કહે, ભાઈ, તું નળ આગળ મારાં વખાણ કરજો. હંસે તેમ કરવાનું વચન આપ્યું. બધા હંસ ત્યાંથી ભીડી ગયા અને નળને આ વાત કહી વનમાં ગયા.

ભીમક રાજાએ દમયંતીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. તેણે દેશદેશના રાજાઓને પોતાને નગર બોલાવ્યા. નળ રાજાને પણ તે સ્વયંવરમાં જવાનું નોતરું મળ્યું.

એવામાં નારદ ઋષિ સ્વર્ગમાં ગયા. તેમણે ઇંદ્રને કહ્યું, ભીમક રાજાએ દમયંતીનાં લગ્ન માટે સ્વયંવર રચ્યો છે. ત્યાં

નળ રાજા જશે ને દમયંતી તેને વરશે. રૂપ અને ગુણમાં કોઈ દેવ પણ તેને પહોંચે એમ નથી. આ સાંભળી, ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, અને યમ, એ ચાર દેવ દમયંતીના સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમણે નળ રાજાને દીડા. તેમણે તેને કહ્યું, રાજા ! તું સત્યવાદી ને પવિત્ર છે. તારો સ્વાર્થ છોડી દે ને અમારું કામ કર. તું અમારો દૂત થા અને દમયંતીની પાસે અમારો સંદેશો લઈ જા કે દેવો તને પરણવા ઇચ્છે છે, માટે તારી મરજીમાં આવે તે દેવને વર. અમારા બળને લીધે તને રાજમહેલમાં જતાં કોઈ અટકાવશે

નહિ અને દમયંતી સિવાય કોઈ જોઈ શકશે નહિ. નળે તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

તેણે દેવદૂતનું કામ ઉત્તમ રીતે કર્યું. દમયંતીને તેણે બહુ બહુ સમજાવી કે ગમે તે દેવને વર. દેવને મૂકી માણસને પસંદ કરવો એ અનુગતું છે. ધન્ય છે એ રાજાને ! એણે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી ને સ્વાર્થ પર નજર રાખી નહિ.

પણ દમયંતીએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. તેણે નળ રાજાને કહ્યું, હું તો તમને મનથી વરી ચૂકી છું.

નળે નિરાશ થઈ જે બન્યું તે દેવોને કહી સંભળાવ્યું. દેવોએ કહ્યું, તારૂં રૂપ ધરી અમે પણ સ્વયંવરમાં આવીશું.

દમયંતીએ સ્વયંવરમાં એકને બદલે પાંચ નળ જોયા, તેથી તે ગભરાઈ. પણ દેવો અધર ઊભા હતા અને તેમની આંખ પલકતી નહોતી, તેથી દમયંતીએ તેમને ઓળખ્યા ને નળને વરમાળા પહેરાવી. દેવો પાછા ફર્યા અને નળ રાજા દમયંતીને પરણી પોતાને દેશ ગયો.

થોડાં વર્ષ સુખમાં વહી ગયાં. દમયંતીને ઈંદ્રસેન કુંવર ને ઈંદ્રસેના કુંવરી, એમ બે સંતાન થયાં.

પાઠ ૪૫મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ રળે

દેવો સ્વયંવરમાંથી પાછા ફર્યા, તેમને રસ્તામાં કલિ મળ્યો. તે સ્વયંવરમાં જતો હતો અને દમયંતી નળને વરી

એમ તેણે દેવો તરફથી જાણ્યું એટલે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે દમયંતીને દુઃખી કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

નળને પુષ્કર કરીને બાઈ હતો, તેને કલિએ નળ સાથે જુગદું રમવાને ઉશ્કેર્યો. એક પોઠીઆમાં કલિ પેઠા અને પુષ્કર તે પોઠીઆને લઈ નળની પાસે ગયો ને તેને કહ્યું કે તું મારી સાથે જુગદું રમ. હું હારીશ તો આ પોઠીઓ તને આપી દઈશ.

કલિ નળ રાજામાં દાખલ થવાની તક શોધતો હતો. રાજા એવો પવિત્ર હતો કે ઘણા સમય સુધી તેને એ તક મળી નહિ. એક દિવસ રાજાની પવિત્રતામાં સહેજ ખામી આવી એટલે કલિ તેના શરીરમાં પેઠા. આથી તેની બુદ્ધિ બગડી અને તે પુષ્કર જોડે જુગદું રમવા કબૂલ થયો.

આરંભથીજ નળની હાર થઈ. તે હારતો ગયો તેમ તેમ વધારે વધારે શરત કરતો ગયો. પ્રધાને, ધીજા અમલદારોએ, ને દમયંતીએ તેને બહુ બહુ વાર્યો; પણ તેણે કોઈને પત કર્યો નહિ. છેવટે, તેણે રાજ્ય ખોડ્યું. દમયંતીએ છોકરાંને ઓસાળ ઓકલી દીધાં. રાજરાણીને એકેક વસ્ત્ર સાથે શહેર છોડી વનમાં જવું પડ્યું. પુષ્કરે ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે રાજાને કે રાણીને કોઈ આસરો આપશે તેને ગરદન મારવામાં આવશે. નળ અને દમયંતી ત્રણ દિવસ નગર બહાર રહ્યાં, પછી તેઓ વનમાં ગયાં.

વનમાં બંનેને બારે દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં. નળે સોનેરી પાંખવાળાં કેટલાંક પંખી દીઠાં. ઓઢેલું ઉપરણું એક પંખી પર નાંખી તેને ને પકડવા જાય છે એટલામાં તે ઉપરણું લઈ બેસી

ગયું. હમયંતીની દયા આવવાથી નળે તેને કહ્યું, અહિંથી દક્ષિણમાં રસ્તો બાય છે, ત્યાં થઈ તું તારે પિયર બા. તેણે તેને બહુ બહુ સમજાવી, પણ તેણે તે માન્યું નહિ.

ભૂખ અને તરસથી રિખાતાં તેઓ વનમાં બાય છે. એવામાં નળે એક માછલું દીઠું. નળે તેને મારી હમયંતીને આપ્યું, અને જેવું તે પાસેના તળાવમાં સાફ કરવા બાય છે કે તેવું તે હાથમાંથી જીવતું થઈ સટકી ગયું. નળને વહેમ ભરાયો કે હમયંતી એ ખાઈ ગઈ, તેથી તેણે તેને ન કહેવાનું કહ્યું. રાતે તે વનમાં સૂતી હતી ત્યારે નળને વિચાર આવ્યો કે હું એને તજીને જતો રહું તો મારે એનું દુઃખ જોવું ન પડે. એમ વિચારી તેનું અર્ધ વસ્ત્ર કાપી, પોતે પહેરી, તેને એકલી મૂકી ચાલતો થયો.

હમયંતી બળી ત્યારે પોતે એકલી છે એમ જોઈ બહુ શોકમાં પડી. વનમાં બધે તે નળને શોધવા લાગી. જે જે પ્રાણીને તે જોતી તેને તેમજ રસ્તામાં ઝાડને તે પૂછતી કે તમે નળને જોયો છે? કવિએ કહ્યું છે કે—

‘ભૂલી ભમે છે ભામની, નિષધનાથની નાર રે,
ઓ નળ, ઓ નળ, બોલતી ભીમકરાજકુમાર રે.’

વનમાં એક અજગરના મોંમાં તેનો પગ પડ્યો, તેમાંથી તેને એક પારધીએ છોડાવી. પછી વશુબરના ટોળા સાથે તે એક નગરમાં ગઈ. ત્યાં છોકરાં તેની મશ્કરી કરતાં હતાં. ફરતાં ફરતાં તે રાજમહેલ આગળ ગઈ. રાજમાતાની નજર તેના પર પડી. તેણે તેને ઉપર બોલાવી બધી હકીકત પૂછી. હમયંતીએ પોતાનું નામ કહ્યા વિના બધું કહ્યું. રાજમાતા તેની

ત્રી થતી હતી, પણ તેણે તેને ઝાળખી નહિ. તેણે

યંતીને ચોતાની પાસે રાખી ને ચોતાની પુત્રી સુનંદાને
પી. વળી તેના પતિની શોધ કરવાનું પણ તેણે માથે લીધું.

પાઠ ૪૬મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૩જો

દમયંતીને છોડીને નળે એકલા વનમાં ભટકવા માંડ્યું.
ત્રામાં તેણે એક અજગરને દવમાં બળતો જોયો. તેણે કહ્યું,
કે નામ કડોટક છે. એક ઋષિના શાપથી મારી આ દશા

થઈ છે. તને નળ રાજા છોડવશે એમ તેમણે મને કહ્યું છે. નળે તેને બળતો ઉગાર્યો એટલે તે નળને કરજ્યો, આથી નળનું રૂપ તદ્દન ફેરી ગયું. તે કાળો અને બિહામણો થઈ ગયો. આ જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. કડોટકે કહ્યું, તું ગભરાઈશ નહિ. તારા ભક્ષાને માટેજ મેં આમ કર્યું છે. મારા ઝેરની વેદના તને લાગશે નહિ અને તારા શરીરમાં કલિ પેઠા છે તે એથી અકળાશે. તું અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણને ત્યાં જાજે, બાહુક નામ ધારણ કરજે, અને તેની ઘોડારમાં નોકર રહેજે. તે તને પાસા રમવાની વિદ્યા શિખવશે અને તું તેને અશ્વકળા શિખવજે. આ વસ્ત્ર આપું છું તે તું પહેરીશ એટલે તારું મૂળ રૂપ તું પામીશ. આમ કહી તે ગૂમ થયો. નળરાજા બાહુક નામ ધરી ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં ઘોડારમાં નોકર રહ્યો.

હવે ભીમકે રાજાએ નળ અને દમયંતીને શોધવા જુદા જુદા દેશોમાં પ્રાદ્ધાણ મોકલ્યા. તેમાંના સુદેવ પ્રાદ્ધાણ જે નગરમાં દમયંતી હતી ત્યાં આગ્યો. દમયંતીના ભભરની વચ્ચે લાખું હતું તે પરથી તેણે તેને ઓળખી કાઢી. રાજમાતા ને સુનંદાએ તેને ઓળખી નહિ તેથી તેઓ દિલગીર થયાં. દમયંતીએ તેમનું મન વાળ્યું અને તેમને ઉપકાર માની સુદેવ સાથે તે પિયર ગઈ.

પછી દમયંતીએ નળની શોધ કરવા પ્રાદ્ધાણ મોકલ્યા. તેમાંના એક પ્રાદ્ધાણે શોધ કરી દમયંતીને કહ્યું કે અયોધ્યાના ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં બાહુક નામે સારથિ છે, તેણે તમારા ઉખાણાનો જવાબ દીધો. દમયંતીને શક પડ્યો

કે એજ નળ રાજા છે, તેથી તેણે સુદેવને અયોધ્યા મોકલ્યો ને ઋતુપર્ણને કહાવ્યું કે દમયંતી કાલે સ્વયંવર કરે છે, તેમાં તમારે પધારવું.

ઋતુપર્ણ બાહુકને સારથિ બનાવી સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યો. બાહુકે પવનવેગે ઘોડા ચલાવ્યા. રસ્તામાં એક ઝેડાના ઝાડમાં કેટલાં પાંદડાં છે તે ઋતુપર્ણે કહ્યું. તે જોઈ બાહુક અચંબો પામ્યો. પછી બાહુકે ઋતુપર્ણને અશ્વવિદ્યા શીખવી અને તેની પાસેથી ઝાડનાં પાંદડાં ગણવાની ને પાસા ખેલવાની વિદ્યા તે શીખ્યો.

નળને એ વિદ્યાનું જ્ઞાન થયું કે કલિ તેના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યો. નળ રાજા શાપ દેશે એવી ખીકથી તેણે તેને નમી પડીને કહ્યું, રાજા ! મેં તને બહુ દુઃખ દીધું છે, પણ જે તારી કથા સાંભળશે તેને હું નહિ પીડું. એમ કહી તે એકાના ઝાડમાં પેસી ગયો.

હરથી આવતા ઋતુપર્ણના રથનો અવાજ સાંભળી દમયંતીને લાગ્યું કે રથ હાંકનાર બાહુક નળ હોવો જોઈએ. ભીમકે ઋતુપર્ણને આવકાર દીધો. દમયંતીએ બાહુકની પાસે ફતી મોકલી ઉખાણા પુછાવી ખાતરી કીધી. તેણે તેની પાસે બે બાળકો મોકલ્યાં. તેમને જોઈ નળની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી ચાલી. પછી તેણે કકાંટકે આપેલું વસ્ત્ર પહેર્યું એટલે તે પોતાનું મૂળ રૂપ પામ્યો. દમયંતી તથા ભીમક બહુ રાજી થયાં.

નળ રાજા નિવેધ દેશ ગયો. તેણે પુષ્કરને જુગટામાં હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. દયા લાવી તેણે પુષ્કરને પોતાને ગામ મોકલ્યો. પછી તેણે દમયંતીને પિયરથી એલાવી અને રાજારાણીએ સુખમાં દિવસો ગાળ્યા.

પાઠ ૪૭મો

उत्तरा अने अभिमन्यु

રાગ પરજિયો

મને મારીને રથઢાં સેઢ રે, બાળા રાજા રે,
મને જુદ્ધે સાથે તેઢ રે, બાળા રાજા રે.

आपणे सरस्वा सरस्वी जोड रे, बाळा०,
 मने जुद्ध जोयाना कोड रे, बाळा०.
 लावो हुं धारुं हथियार रे, बाळा०,
 करुं कौरवनो संहार रे, बाळा०.
 छाडी जुद्ध वळो घेर आज रे, बाळा०,
 मारा बापवुं अपावुं राज रे, बाळा०.
 में तो शो रे कीधो अधर्म रे, बाळा०,
 मोरे किया जनमनां कर्म रे, बाळा०.
 में तो वेलो बाधतां तोडी रे, बाळा०,
 में तो धावती धेन वछोडी रे, बाळा०.
 वळती बोल्या अभिमन रे, घेली राणी रे;
 तमे चात विमासो मन रे, घेली राणी रे.

ढाळ

॥ रा कुंवरी वाणी बोली, सांभळ मुज भरथार;
 जुद्ध करवा संचरो छो, चक्रव्यूह मोझार.
 जो के मारजो तमे, नव देशो पूंठ लगार;
 हेयर मेणां मारी कहेसो, कायरनी आ नार.
 नी पर जे अवतर्यो, तेने मरवुं एकज वार;
 ॥ थकी डरिये नहि, ते माटे भरथार.

लज्जाराम

પાઠ ૪૮મો

તાબૂત

તાબૂત તો તમે જાણો જોયાં છે. મુસલમાન લોકો
તાબૂત શા માટે કાઢે છે તે તમે આ પાઠમાં શીખશો.

તાબૂતને તાબિયાં પણ કહે છે.

જે સાંજે બીજનો ચંદ્ર દેખાય છે તેની પછીને દિવસે
મુસલમાન લોકોનો નવો મહીનો જોડે છે. મહીનાની ૨૯મી
તારીખે બીજનો ચંદ્ર દેખાય તો તે મહીનાના ૨૯ હજારા
ગણાય છે અને ૩૦મી તારીખે દેખાય તો તે મહીનાના
૩૦ હજારા ગણાય છે.

હજરત મુહમ્મદ પેગંબરે મક્કામાં મુસલમાન ધર્મ ચલાવ્યો ત્યારે મક્કાની પ્રજાએ તેમના પર ઘણો બુલમ કીધો, તેથી તેમને મક્કા છોડી મદીના જવું પડ્યું. આને હિજરત (છોડવું) કહે છે. એની યાદગીરીમાં મુસલમાન લોક હિજરી સાલ પાળે છે.

ઇમામ હુસેન અને યઝીદના લશ્કર વચ્ચે યુદ્ધેટીસ નદીને કાંઠે કરબલામાં યુદ્ધ શરૂ થયું, તે દિવસે મુહર્રમ મહીનાની સાતમી તારીખ હતી. મુહર્રમને દસમે દિવસે બપોરે એક વાગે ઇમામ હુસેન ને એમના ગણયાગાંઠ્યા ચેલા ગુજરી ગયા. ત્યાં તેમના શિષ્યોએ તેમની કબર બંધાવી છે. ભાવિક મુસલમાનો ઇમામ હુસેન તરફ અદબથી બુએ છે.

આ શહાદતથી મુસલમાન લોકો મુહર્રમના ઉમાથી ૧૨મા સુધીના છ દિવસ બહુ દિલગીરીમાં ગાળે છે. એ દિવસોમાં તેઓ તાજિયાં બનાવે છે. એ ઇમામ હુસેનની કબરના નમુના છે.

મુગલ પાદશાહ તિમુરાલગે ઇમામ હુસેનની શહાદતની યાદગીરીમાં એક તાખૂત બનાવ્યું, ત્યારથી દર વર્ષે એ દિવસોએ હિંદુસ્તાનમાં તાખૂત બનાવવાની આલ પડી. તિમુરાલિંગ પાદશાહ ભાવિક હતો. તેણે ઇમામ હુસેનની કબરની નકલ કરાવી. તેને જોઈ તે પોતાનું મન વાળવા લાગ્યો. ત્યારથી તાખૂતનો રિવાજ પેઠો.

મુહર્રમનો દસમો દિવસ ઇમામ હુસેનની શહાદતનેદ છે, તેથી તે દિવસે સાંજે તાખૂત ઠંડાં કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં એ રિવાજ એટલો બધો વધી ગયો છે કે

જ્યાં જ્યાં સુસલમાન લોકોની વસ્તી છે ત્યાં દર વર્ષે તાખૂત બનાવાય છે.

તાખૂતમાં કેટલાક લોક શરીર રંગી વાધ બને છે. આ વાધ બનવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં બહુ જોવામાં આવે છે. તાખૂતના દિવસોમાં કેટલાક ફકીર બને છે.

ધર્મચુસ્ત સુસલમાનો આ દિવસો ભારે ગમગીનીમાં પસાર કરે છે. તેઓ ઈમામ હુસેનના સુદની કથા સાંભળે છે ને ગરીબને દાન કરે છે. તે દિવસે સુસલમાન લોક શરબત ને પાણી આપે છે.

આ તહેવારથી સુસલમાન લોકને પોતાના આપદાહાનાં શુરાતન, ધીરજ, ને ભક્તિ યાદ આવે છે.

પાઠ ૪૯મો

સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—જુઓ, હું ટેબલ પર પાણી રેડું છું. શું થાય છે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણી જમીન પર પડ્યું અને જમીન પર વહેતું વહેતું જાય છે.

શિક્ષક—એવો બીજો કોઈ પદાર્થ જાણો છો ?

છોકરાં—હા, ૭. દૂધ અને તેલ પણ એવાંજ છે.

શિક્ષક—ખરે. એ બધાં પ્રવાહી પદાર્થ કહેવાય છે. એ પદાર્થોનો રેલો નીકળે છે અને એ નીચી જગાએ વહે છે. લાકડું, પત્થર, માટી, વગેરે જે પદાર્થોનો રેલો જતો નથી, તે નક્કર પદાર્થ કહેવાય છે. નક્કર પદાર્થ અને પ્રવાહી પદાર્થ, બંનેને આપણે જોઈ શકીએ છીએ;

હવાને જોઈ શકતાં નથી. જુઓ, પાણીમાં ને હવામાં
બીજો ફેર છે તે સમજાવું છું. નાના વાસણનું પાણી
મોટા વાસણમાં રેડું છું. વાસણ ભરાયું ?

છોકરાં—ના, સાહેબ. થોડો ભાગ ખાલી રહ્યો છે.

શિક્ષક—ખરે. નાના વાસણની હવા યન્ત્ર વડે મોટા વાસણમાં
ઠાલવીએ તો તે મોટું વાસણ અધુરું રહેશે કે
બધું ભરાશે ?

છોકરાં—સાહેબ, કોઈ પણ ખાલી જગા હવા વગરની નથી,
માટે આખા વાસણમાં હવા ફરી વળશે.

શિક્ષક—ખરી વાત. હવા એક ઝંસ છે. એના અવયવ
એકએકને વળગતા નથી; તે બધે ફેલાઈ જાય છે.
તેમાં ઑક્સિજન ને નાઇટ્રોજન નામના બે ઝંસ
એવા પ્રમાણમાં છે કે તે આપણી તંદુરસ્તીને લાભ
કરે છે. સ્વચ્છ હવામાં ચાર ભાગ નાઇટ્રોજન ને
એક ભાગ ઑક્સિજન છે. આપણું જીવન ટકાવવાને
બંને ઝંસની જરૂર છે. એકથીજ જીવી શકાય નહિ.

ઑક્સિજનને પ્રાણવાયુ કહે છે; કેમકે એના વગર
આપણે જીવી શકતાં નથી. એના વગર દેવતા
સળગતો નથી. સળગેલા દેવતા પર કે પ્રગટાવેલા
દીવા પર તમે કંઈ ઢાંકી દેશો તો થોડા વખતમાં
દેવતા અને દીવો, બંને ઘેર જશે. તેમાં હવા આવી
શકતી નથી, એટલે દેવતાને ને દીવાને ઑક્સિજન
મળતું નથી, તેથી એ હોલવાઈ જાય છે. ઑક્સિજન
વગર અગ્નિ બળતો નથી.

પાઠ ૫૦મો

સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ રજો

શિક્ષક—આપણા શ્વાસમાંથી ચોક્ખી હવા નીકળે છે કે ખરાબ ?

છોકરાં—સાહેબ, ખરાબ હવા નીકળે છે.

શિક્ષક—તમે એ હવા ખરાબ છે એમ શાથી બાણ્યું ?

છોકરાં—સાહેબ, ઘણું માણસોની ગિરદીમાં એવી હવાથી અમારો જીવ ફરી જાય છે તેથી.

શિક્ષક—ખરૂં. એ હવા ઝેરી છે. આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ ત્યારે હવા નાક અને મોંમાં થઈ ગળાને મારે, ઘણી નાની નળીઓ, જેનાં આપણાં ફેફસાં બનેલાં છે, તેમાં જાય છે. આ નાની નાની નળીઓને બીજે છેડે લોહી છે, તેને એ હવામાંનું ઑક્સિજન સ્વચ્છ કરે છે.

તમે ‘ખોરાક’ના પાઠમાં શીખી ગયાં છો કે આપણા શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરવાને ખોરાકની જરૂર છે. એવા ખોરાકમાં કાર્બન આવે છે. શ્વાસવાટે આપણા શરીરમાં ઑક્સિજન જાય છે, તે ખોરાકમાં રહેલા કાર્બન સાથે ભેળું થાય છે ને તેનો નવો ગેસ બને છે, તે કાર્બોનિક ઍસિડ ગેસ કહેવાય છે. એ ઝેરી છે. તમામ પ્રાણી મોંમાંથી ને નાકમાંથી તેમજ છિદ્રોમાંથી આ ગેસ બહાર કાઢે છે.

નયનસુખલાલ—બધાં પ્રાણીના શ્વાસમાંથી આવી ઝેરી હવા બહાર નીકળે છે ત્યારે તો હવામાં બહુ બગાડ થવો જોઈએ. આપણને એ ઝેર કેમ લાગતું નથી ? શિક્ષક—શાબાશ ! આવી રીતે વિચાર કરશો ને ન સમજાય ત્યાં પૂછશો તો તમને ઘણો લાભ થશે.

તમે જાણો છો કે વનસ્પતિને પણ હવાની જરૂર છે. તે મૂળ અને પાંદડાંની મારફત બોરાક લે છે. પાંદડાં એ વનસ્પતિનાં મોં ને પેટ જેવાં છે. નાનાં છિદ્રની મારફત પાંદડાં હવામાંથી કાર્બોનિક ઍસિડ ગેસ ચૂસે છે. એ એનો બોરાક છે. માણસને હવામાંના ઑકિસજનની જરૂર છે, ત્યારે વનસ્પતિને કાર્બોનિક ઍસિડ ગેસની જરૂર છે. વળી આપણે શ્વાસની મારફત કાર્બોનિક ઍસિડ ગેસ બહાર કાઢીએ છીએ ત્યારે વનસ્પતિ પાંદડાંનાં છિદ્રની મારફત ઑકિસજન બહાર કાઢે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણી અને વનસ્પતિ એક-એકની સેવા બજાવે છે. આપણને જે નકામું ને ઝેરી છે તે વનસ્પતિનો બોરાક છે અને વનસ્પતિને જે નકામું છે તે આપણને બહુ કામનું છે. કુદરતની કેવી ખુબી છે ! ઈશ્વરની આપણા પર કેવી મહેર છે !

પાઠ ૫૧મો

ભાગ્યદેવી ને લિખારણ

એક લિખારણ ભાગ્યદેવીના ગેરધનસાક્ષ માટે બખડતી અખડતી ચાલતી હતી. અરે રામ ! આ ગામમાં આટલાં

બધાં માણસ સુખી છે ને હુંજ એકલી દુઃખી છું. તેઓ કેવાં કલ્લોલ કરે છે ! તેમને મનગમતું ખાવાનું છે, મનમાન્યું, પહેરવાઓઢવાનું છે, ને સારાં સારાં મકાનમાં રહેવાનું છે. મારે તો હમેશ ખાવાના સાંસા છે, પહેરવાને આવાં ચિથરેકાલ કપડાં છે, ને રહેવાનું ગામની શેરીમાં કે જંગલનાં ઝાડ નીચે છે.

છતાં, આ ગામનાં બધાં માણસ મને સંતોષ વિનાનાં લાગે છે. તેઓ વધુ ને વધુ પૈસા મેળવવા વલખાં મારે છે. તેમને કોઈને હું શાંત ને સંતોષી જોતી નથી. તે બધાં પૈસાના ગુલામ છે. મને ખાવાપીવાનું સુખ મળે તો હું હમેશ શાંત ને સંતોષી બનું. આ પ્રમાણે તે ભિખારણુ એકાંતમાં બેસી પડે છે. તે શબ્દો ભાગ્યદેવીના સાંભળવામાં આવ્યા.

ભાગ્યદેવીએ તે ભિખારણુને કહ્યું, બાઈ, હું તને સુખી કરવા ઇચ્છું છું. તારા વસ્ત્રનો છેડો લંબાવ. હું તેમાં ખૂબ રૂપીઆ નાંખીશ. તું કહીશ તેટલા રૂપીઆ નાંખીજ નહીંશ. પણ આટલું યાદ રાખજે કે જો એક પણ રૂપીઆ તારા વસ્ત્રમાંથી બહાર પડ્યો તો બધા રૂપીઆના કોયલા થઈ જશે.

ભિખારણુે કહ્યું, વારૂ. પછી તેણે પોતાનું વસ્ત્ર ધર્યું અને ભાગ્યદેવીએ તેમાં રૂપીઆ નાંખ્યા. જોતજોતામાં ભિખારણુનો પાલવ રૂપીઆથી ભરાઈ ગયો. રૂપીઆના ભારથી તે બાઈ લચી પડી.

પછી ભાગ્યદેવીએ તેને પછડ્યું, કેમ સંતોષ થયો ? ભિખારણુે કહ્યું, બરાબર નહિ. ભાગ્યદેવીએ થોડા વધુ રૂપીઆ નાંખ્યા. ભિખારણુે તેથી વધુ નાંખવા કહ્યું. તેનું વસ્ત્ર જુનું

ને જરી ગએલું હતું. વસ્ત્ર ફાટવાની તેને ફીકર તો થઈ. યજ્ઞ તેણે ધાર્યું, ઈંઈ નહિ. છો વધુ રૂપીઆ આવતા. ક્યાં ફરી ફરીને આવો લાગ આવવાનો છે ?

ભાગ્યદેવી બોલી, કેમ બાઈ ! હવે તો બસ થયું કે નહિ ? બિખારણે કહ્યું, હજી થોડા વધારે નાંખ. તારો હું હમેશ ઉપકાર માનીશ.

ભાગ્યદેવીએ કહ્યું, જો, તારે કપડું ફાટી જવાની તૈયારીમાં છે. ચેતીને બોલ.

ભિખારણુ બોલી, કંઈ નહિ. બેચાર રૂપીઆ હજી નાંખ.

ન્યાં એકબે રૂપીઆ વધુ પડ્યા કે ક્ય દઈને કપડું ફસકયું ને તે ભિખારણુના રૂપીઆ ક્રેયલા બની ગયા. ભાગ્યદેવી જતી રહી ને ભિખારણુ ગરીબની ગરીબ રહી. તેણે કહ્યું, અરે રામ ! રૂપીઆ તો ગયા, પણ માફ એકનું એક વસ્ત્ર પણ ફાટી ગયું.

એમ કહી તે ભિખારણુ ચાલતી થઈ ને તેને પોતાના અસંતોષી સ્વભાવ પર તિરસ્કાર આવ્યો.

પાઠ ૫૨મો

“વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.”

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ,
પ્રાણના પ્રકાશ છે પ્રફુલ્લ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

આશાનો જડેલ મારો માંડવો રે લોલ,
ગુંથી સૌગમ્યકેરી વેલ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

આવો પીયૂષ પાઉં ઉરનાં રે લોલ,
નેત્રમાંહિ આંજું રુડાં તેજ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

મેમનું ઘડાનું રુડું પારણું રે લોલ,
 શોમાના બંધાનું હું હિંદોલ જો,
 વ્હાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.
 પ્રમુની કરુણાકલાશાં આવજો રે લોલ,
 હસજો કંઈ, બાલ! ઝંડાં હાસ જો,
 વ્હાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

નાનાલાલ

પાઠ પઝમો

નવજોત

પારસી લોકમાં છોકરા ને છોકરીને ધર્મમાં દાખલ કરવાની ક્રિયા ૭થી ૧૨ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં કરવામાં આવે છે. બાળક ૬ વર્ષ ને ૩ મહીનાનું થાય તે પહેલાં એમના ધર્મ પ્રમાણે એ ક્રિયા કરી શકાતી નથી. પછી સદરો પહેરાવવામાં આવે છે ને કેડે કુસ્તી બાંધવામાં આવે છે. આ સદરો પહેરાવાની ને કુસ્તી બાંધવાની ક્રિયાને નવજોતની ક્રિયા કહે છે. આ ક્રિયા બહુ ભયકાથી કરવામાં આવે છે.

જે બાળક કે બાળકીની નવજોત ક્રિયા થાય છે તેને જોખેદની પાસે જોસાડે છે. તે કેટલીક પ્રાર્થના કરી તેને નહાન નવડાવી ચોક્ષાં કપડાં પહેરાવે છે. ત્યાર પછી જે ઠેકાણે નવજોતની ક્રિયા કરવાની હોય તે ઠેકાણે તેને લઈ જાય છે. ત્યાં દસ્તુર તેમજ સગાંસ્નેહીઓ ભેગાં હોય છે. જેટલો વખત ક્રિયા પહોંચે છે તેટલો વખત પૂરેપૂરી શાંતિ

રહે છે. કોઈ કંઈ બોલતું નથી. દસ્તુર અને મોઝેદો શેત્રંજી પર બેસે છે અને બીજાઓ ખુરસી કે કોચ પર બેસે છે. જેને સદરો પહેરાવવાનો હોય તે બાળક કે બાળકી પાટલા પર સૂર્યની દિશા તરફ મોં કરી બેસે છે. તેની પાસે દસ્તુર કે મોઝેદ હોય છે તે પ્રથમ પતેલ લાણી પોતાનાં પાપને માટે પસ્તાવો કરે છે. બાળકને એ લાણીમાં આવડતું હોય તો તે લાણીમાં સામેલ થાય છે. પછી દસ્તુર બાળક પાસે બે હાથે સદરો ઝલાવે છે અને પોતાના હાથ તે પર મૂકી તેની પાસે નીચેની મતલબનું લાણીવે છે:—

‘અહુરમઝદે પેદા કરેલા પવિત્ર ધર્મનો વિનય થાઓ ! જે સારો, ખરો, અને પવિત્ર ધર્મ પર્વદગારે પોતાનાં ગ્રાણીને મોકલ્યો છે તે પેગંબર જરથોસ્તે આણ્યો છે. એ ધર્મ જરથોસ્તનો છે. એ ધર્મ અહુરમઝદે જરથોસ્તને આપેલો છે.’

આ પછી દસ્તુર બાળકને શરીરેથી જૂનું વસ્ત્ર કાઢી નાંખી તેના હાથમાં ઝાલેલો સદરો તેને પહેરાવે છે. પછી દસ્તુર તેની કેડે કુસ્તી ત્રણ વાર વિંટાળે છે. ત્રણ વાર વિંટલાય એટલી તે લાંબી હોય છે. આ થઈ રહ્યા પછી કોપરું, ચોખા, બદામ, વગેરે શુભ પદાર્થોની મેળવણી. દસ્તુર તે બાળકના માથા પર નાંખી તેને આશીર્વાદ દે છે. ને તંદુરસ્તી લાણી છે. પછી દસ્તુરને ને મોઝેદોને દક્ષિણા અપાય છે, એટલે નવજોતની ક્રિયા પૂરી થાય છે.

ક્રિયા થઈ રહે છે એટલે સગાંસંબંધીઓ તે બાળક બાળકીને બપોલીસો આપે છે અને તેનાં માબાપ તે બંને સગાંને ને મિત્રોને મિજબાની આપે છે.

કુસ્તી એ હિંદુઓની જનોઈને મળતી છે. પારસી ઊરાંણા બિનના ૭૨ તાંતણા ગૂંથીને એ બનાવે છે. કુસ્તીને બુ આંટામાં પહેરવી પડે છે અને તેને ચાર ગાંઠ હોય, એ આગળ ને એ પાછળ. પહેલી ગાંઠ બાંધતી વખત તુર કહે છે કે ઈશ્વર એક છે અને તેની સાથે કોઈનો કાબલો થઈ શકશે નહિ. બીજી ગાંઠ વખત તે ભણે છે કે જરથોસ્તે આણેલો ધર્મ ખરો છે. ત્રીજી ગાંઠ વખત તે કહે છે જરથોસ્ત એ ખરો પેગંબર છે. એણે પોતાનો પેગામ શ્વર પાસેથી આણ્યો છે, ચોથી ગાંઠ વખત તે એવું કહે કે સારાં કામ કરે અને નહારાં કામથી દૂર રહો.

કુસ્તી એક વાર પહેરી એટલે તે હમેશ પહેરવી પડે. દરરોજ છોડી નાંખી પ્રાર્થનાને વખતે તે ફરી બાંધવામાં આવે છે. જૂની થાય ત્યારે તે બદલી નંખાય છે.

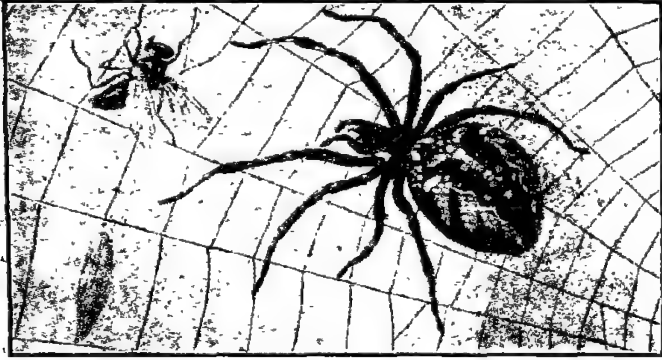
આ દિવસથી તે જરથોસ્તી થએલો ગણાય છે અને ર્મને લગતી ફરજ તેને અદા કરવી પડે છે.

પાઠ પઠમે

કરોળીઓ, ભાગ ૧લો

ધરમાં કરોળીઆનું બળું તો તમે જોયું હશે. એ પાતાનું બળું શી રીતે બનાવે છે ને તેમાં પોતાના શિકારને વી રીતે ફસાવે છે તે જાણવામાં તમને ઘણું રસ પડશે.

કીડી ને વંદાની પેઠે કરોળીઓ જંતુના વર્ગમાં આવતો નથી. જંતુના શરીરના ત્રણ ભાગ હોય છે: માથું, છાતી, ને પેટ. કરોળીઆના શરીરના બે ભાગ હોય છે; ઉપલામાં

માથું અને છાતી આવે છે; નીચલામાં પેટ. જંતુની દરેક આંખ નાની નાની આંખોનાં જથ્થા જેવી છે. આંખ એ તેના રક્ષણનું મુખ્ય સાધન છે; તેથી તે ચારે તરફથી શત્રુને જોઈ શકે છે. કરોળીઆની આંખ તેવી હોતી નથી. જંતુને પાંખ હોય છે, કરોળીઆને નથી હોતી. જંતુને આખા શરીર પર હવા લેવાની નાની નળીઓ હોય છે, તેથી તે શ્વાસ લે છે. કરોળીઓ ફેફસાં વડે શ્વાસ લે છે. જંતુને છ પગ હોય છે; કરોળીઆને આઠ હોય છે. આ રીતે, કરોળીઓ જંતુ નથી, પણ કાચખાની પેઠે હાંકણવાળા પ્રાણીના વર્ગમાં આવે છે.

કરોળીઆનું શરીર ટૂંકું ને પહોળું હોય છે; એનું માથું રહન એકઠાં હોય છે; એનાં જડખાં મજબૂત હોય છે ને જડખાંમાં દાંત હોય છે. એના મોંની દરેક પાસે જળરો, વાંકેા દાંત હોય છે.

ઘણાખરા કરોળીઆને આઠ આંખ હોય છે; કેટલાકને કેટલાકને છ હોય છે.

કરોળીઆને આઠ પગ હોય છે, તે દરેકને સાત સાંધા છે. પગે વાળ હોય છે ને ઘણા કરોળીઆના પગને મે વાળવાળી ગાદી હોય છે, તેથી તે ઉપરનીચે ફેરે છે. એને પગે ત્રણ નખ હોય છે, તે કાંસકીના દાંતા અણીદાર હોય છે. તે વડે તાંતણા કાઢે છે.

કરોળીઆના શરીરમાં ઘણી નાની કોથળીઓ હોય છે, જાડો, શુંદર જેવો, ચીકણો પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે. શરીરને છેડે નાનાં છિદ્ર હોય છે, તે કાંતવાનાં યંત્ર જેવાં મે છિદ્રને માર્ગે તેની કોથળીમાંથી રસ નીકળે છે. એ જવામાં રહે છે એટલે ઘણો સખ્ત થાય છે. કરોળીઆના આ અનેક ઝીણી દોરીના બનેલા હોય છે, તેથી ઘણા હોય છે. ‘બહુ તાંતણા બળવંતા.’ ઘણી વસ્તુઓ હોય છે તોપણ લેગી થયે તેમાં બહુ બળ આવે છે.

પાઠ પપમેા

કરોળીઓ, ભાગ રજો

કરોળીઓ ઘણા ઉદોગી છે. એ પોતાની બળ ઘણી રીતે બાંધે છે. એ કામ એને શિખવવું પડતું નથી.

જેમ પંખી વગર શિખવે પોતાનો માળો બાંધે છે, અને જેમ મધમાખ વગર શિખવે મધપુડો બનાવે છે, તેમ કરોળીઓ વગર શિખવે જળ બાંધે છે.

કરોળીઓ જળ બનાવવામાં બહુ કારીગરી વાપરે છે. પ્રથમ તે બહારની દોરી સજ્જડ બાંધે છે; પછી તે પૈડાના આરાની પેઠે દોરીઓ બાંધે છે; ત્યાર પછી તે એ બધી દોરીને જળની વચ્ચે બાંધે છે; છેવટે, તે તાંતણાઓથી બધા આરાને ઢાંકી દે છે. આવી રીતે જળ બાંધી તે તેની પાસે કોઈ ઝાડની ડાળ પર પોતાનું રહેઠાણ કરે છે અને જળ સાથે પોતાના રહેઠાણને દોરીથી ભેડી દે છે. વાડીના કરોળીઆ પોતાના તંતુ ઊરાડે છે, તેથી તે એક ડાળીએથી બીજી ડાળીએ જાય છે. એ તંતુ એક જગાએથી બીજી જગાએ જવાના રસ્તા કે પૂલ જેવા છે.

કેટલાક કરોળીઆ ઘરના જેવી જળ બનાવે છે. તે આ રીતે કડીઆનું કામ કરતા જણાય છે. તેઓ જળને ખારણું કરે છે અને અંદરથી તે ખારણું વાસી દે છે, એટલે તેમાં કોઈ ચોર પેસી શકતો નથી.

કરોળીઓ પોતાના શિકારને જળમાં ફસાવે છે. કોઈ જંતુ ચીકણા તાંતણામાં આવે કે તરત ચોટી જાય છે. તે બહાર નીકળવાની કોશીશ કરે તો તે જળમાં વધારે ગુંચવાઈ જઈ ફસાઈ જાય છે. પછી કરોળીઓ તેને પકડીને મારી નાંખે છે. શિકાર નાનો હોય તો તે તરત તેનો નાશ કરે છે. મોટો હોય તો વધારે વધારે તાંતણાથી તે તેને ઢાંકીને કેદી બનાવે છે.

કેટલાક કરોળીઆ શિકાર પકડવા ફરતા ફરે છે; કેટલાક
માં રહે છે; ને કેટલાક ઓરડાને ખૂલે જળ ખાંધે છે.

એક વાર એક કરોળીઓ પાણીની બહાર એકબે ફૂટ
સી લાકડીની આણી પર આવ્યો. તે લાકડીની નીચે
નીની સપાટી લગણુ ગયો, પણ બહાર નીકળવાનો રસ્તો
સૂઝ્યો નહિ. પછી તે લાકડીની ટોચે પાછો ગયો ને
રહી તેણે તાંતણા કાઢવા માંડ્યા. તાંતણાનો એક છેડો
લાકડીને મથાળે વગગાડ્યો અને પછી તાંતણા ઉરાડવા
ગ્યા. એમ કરતાં તાંતણા પાસેના ઝાડની ડાળીએ
રચ્યો એટલે તે તે રસ્તેથી સહેલથી નાસી ગયો.

કરોળીઆમાં કયા કયા ગુણ છે તે તમે જોયા ? તે
ઉઘોળી ને ખંતીલો છે. તે પોતાનું કામ ધીમે પણ
કસ કરે છે. તે દરેક કામ સાફ કરવામાં મગફરી માને
પણ તે શિકાર પકડવામાં હુચ્યો છે.

પાઠ ૫૬મો

નલદમયંતી વાલકોને મોસાલ વઢાવતાં

રાગ મેઘાડો

જાલપધારો રે વાલક વાલુડાં રે, મારાં લાઢકવાયાં વે વાલ;
યાયાં થઈ વર્તો રે, સહેજો મામામામીની ગાલ; મોસાલ
યામાં ચાપે રે, પેટને હેલુંવેલું લાલ;
મલબાં દોહલાં રે, મલિયે તો પ્રજુજીનો પાલ; મોસાલ

થયાં માતાવોળાં રે, નહિ કોઈ કહે રુડો સાથ;
 રોશે હૈયું ફાટતે રે, હવે કોળ ફેરવશે હાથ; મોસાઝ઼
 ગુરુ સુદેવજી રે, તમારે સ્વોલે છે તંન;
 કહેજો મુજ માતને રે, કરે જીવની પેરે જતન; મોસાઝ઼
 પુત્રિ જમાઈયે રે, કહેજો વનમાં પૂર્યો વાસ;
 કહેજો મુજ તાતને રે, છે વિજોગીની તપાસ; મોસાઝ઼
 તુંબન કરી માવડી રે, ફરી ફરી એ મુખ જોય;
 હૈયેથી ન ઉતરે રે, દમયંતિ રાણી રોય; મોસાઝ઼

વલ્લભ

રૂપ રાણી અતિઘણું, પછે સોંપ્યાં ગુહકરમાંય;
 વોલાઝ્યાં વે વાલકો, ઋષિ સાથે નઢરાય રે.

પ્રેમાનંદ

પાઠ ૫૭મો

રખર

રખર તો તમે જોયું હશે. પેન્સિલના કે સાહીના ડાઘા
 પડ્યા હોય તો તે કાઢી નાંખવા આપણે રખરનો ઉપયોગ
 કરીએ છીએ. ‘રખર’ એ અંગ્રેજી શબ્દ છે. એનો અર્થ
 ‘ધસનાર’, ‘ડાઘા કાઢનાર’ થાય છે. ગાડીનાં, સાઇકલનાં,
 કે મોટરનાં પૈડાંને રખરની વાટ ચઢાવાય છે. રખરનાં જાત-
 જાતનાં રમકડાં અને છે ને તે મેળાના દહાડામાં યુક્ત
 વેચાય છે. રખરનાં કપડાં ને જોડાં અને છે, તેમાં પાણી

પેસી શકતું નથી. રખરની પેટી, કાંસકી, ચપ્પુના હાથા, બંખાની સૂંઢ, નળી, બોરીઆં, અને રમવાના હડા બને છે.

એ રખર શું છે ? કપૂર, ગુંદર, અને તાડીની પેઠે રખર એક જાતના ઝાડનો રસ છે.

રખરની દોરીને તાણીને મૂકી ઢઈએ તો તે હતી તેવી થાય છે. આ રીતે તે મૂળ સ્થિતિમાં પાછું આવે છે, માટે સ્થિતિસ્થાપક કહેવાય છે.

રખરનો રસ શી રીતે મેળવાય છે ? કેટલીક વાર આખા ઝાડને કાપી નાંખી રસ એકઠો કરવામાં આવે છે. પણ એમ કરવાથી નુકસાન થાય છે. બહુ રસ મેળવવો હોય તોજ એમ કરવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે ઝાડના થડમાં કાપ મૂકી રખરનો રસ કાઢવામાં આવે છે. ઝાડની નીચે માટીનાં વાસણ મૂકવામાં આવે છે. તે થોડા વખતમાં થડમાંથી ઝરતા રસથી ભરાઈ જાય છે. તેના થર પાથરી તડકામાં કે દેવતાના ધુમાડાથી સુકવવામાં આવે છે.

જેમાંથી ખૂબ ધુમાડો નીકળે એવાં લાકડાં રસ સુકવવા માટે વપરાય છે. રસ આ રીતે સુકવાય છે. સુકવનાર માણસ પોતાના એક હાથમાં લાકડાનો મોટો કકડો રાખે છે. તે કકડો હલાવતો જાય છે અને બીજે હાથે તેના પર રખરનો રસ નાંખતો જાય છે. જ્યારે એ રસ જાડો થાય છે ત્યારે નવો રસ નાંખવામાં આવે છે. આ રીતે રખરનાં ચોસલાં તૈયાર થાય છે,

પછી તેને કારખાનામાં મોકલી બના પાણીમાં નાંખી ઠંડાં પાડે છે ને તેમાંથી કચરો કાઢી નાંખે છે. પછી તેને પતરાની પેઠે પાથરી તેના બુદ્ધા બુદ્ધા પદાર્થો બનાવવામાં આવે છે.

રખરનો ઉપયોગ વધતો જવાથી તેમજ તેની કિંમત વધારે વધારે ઉપજવાથી સિલોનમાં ચાહ અને ખૂતના છોડ કાઢી નાંખી તેને બદલે રખરનાં ઝાડ વવાય છે.

આસામ, બ્રહ્મદેશ, અને મદ્રાસ ઇલાકામાં રખરનાં ઝાડ વવાય છે અને હિંદુસ્તાનમાંથી પુષ્કળ રખર કાચા પદાર્થ તરીકે પરદેશ ચઢે છે. સહુથી વધારે રખર મદ્રાસ ઇલાકા-માંથી જાય છે. પરદેશથી તેના તૈયાર થયેલા પદાર્થ આપણા દેશમાં આવે છે.

પાઠ ૫૮મો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૧લો

ગુજરાતનો રાજા સિદ્ધરાજ સોલંકી કરણ ને મીનલદેવીનો પુત્ર હતો. કરણ રાજા પરાક્રમી ને વિદ્વાનો શોખીન હતો. તેણે એક મોટી પાઠશાળા સ્થાપી હતી. એ પાઠશાળામાં તેણે પંડિતોને ગુરુ તરીકે નીમ્યા હતા. તેમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને કેઈ પણ દેશના પંડિત છતી શક્તા નહોતા. શ્રીપાદ અને હેમાચાર્ય, એ બે ગ્રંથાત પંડિત એજ શાળામાં ભણ્યા હતા. મીનલદેવી ધર્મિષ્ઠ ને ન્યાયી હતી.

સિદ્ધરાજ દસ વર્ષનો થયો ત્યારે કરણ રાજ ગુજરી ગયો; આથી તે મીનલદેવીની દેખરેખ નીચે ઉછર્યો. માતાએ તેના મન પર નીતિની સારી છાપ પાડી.

એક દિવસ સિદ્ધરાજ આળુના જંગલમાં શિકારે ગયો હતો. સાંજ પડી પણ શિકારેથી એ પાછો મુકામે ન ફર્યો, તેથી મીનલદેવીને ઘણી ફીકર થઈ. તેણે માનતા માની કે પુત્ર સલામત પાછો આવશે તો તેને અચલેશ્વર મહાદેવને અર્પણ કરીશ; પછી તેની તુલા કરી ભારોભાર સોનું આપી તેને વેચાતો લઈશ ને તે સોનું ધર્મદાન કામમાં વાપરીશ. સિદ્ધરાજ શિકારેથી ઘીળે દહાડે સલામત પાછો આવ્યો. માતાએ બાધા પૂરી કરી. સુમારે ત્રણ લાખ રૂપીઆની કિંમતનું તેની તુલાનું સોનું દહિરાં બંધાવવામાં ખરચવાની દરખાશોની મરજી હતી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે એ સોનું રાખ્યું છે ને રાખ્યો લંડાર ખેડુત, વેપારી, વગેરે લોકોના ધનથી ભરાય છે; માટે લોકોને ઉપયોગી થાય એવાં કામમાં એ વાપરવું. રાજમાતાને આ સૂચના ગમી ને એ રૂપીઆમાંથી વીરમગામનું મુનસર ને ઘોળકાનું મલાવ, એ બે તળાવ બંધાવવામાં આવ્યાં.

બાળ સિદ્ધરાજ માતા સાથે રાખ્યમાં ફરતો હતો, તે વખત માળવાના રાજ યશોવર્માએ ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી. મીનલદેવીના વજીરે યશોવર્માને પૈસા આપી પાછો કાઢ્યો. સિદ્ધરાજને આ વાત ગમી નહિ. તે મુસાફરીમાંથી અટ પાછો ફર્યો ને માળવાના રાજ સાથે લડવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી. તે તૈયારીની ધીનું રાખ્યોને ખબર ન

પડે તે માટે તેણે એવો દેખાવ કર્યો કે પોતે અણહિલવાડમાં એક મોટા તળાવ બંધાવવાના કામમાં રોકાયો છે. તેણે તે તળાવને ફરતાં શિવનાં એક હજાર હહેરાં બંધાવવાનો હુકમ કર્યો. આથી તે તળાવનું નામ સહસ્રલિંગ તળાવ પડ્યું.

એક વખત માળવાના કોઈ રહીશે સિદ્ધરાજ આગળ જસમા નામની ઓડણના રૂપનાં ખૂબ વખાણુ કર્યો. સિદ્ધરાજને તેને મેળવવાનું મન થયું. સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાતું હતું ત્યારે તેણે માળવાનાં ઓડઓડણને બોલાવ્યાં. તેમાં જસમા પણ આવી. સિદ્ધરાજે બધા ઓડોને ગામ બહાર રાખ્યા. પણ જસમાને મહેલમાં ઉતારો લેવા ફરમાવ્યું. તે બોલી, મહેલમાં તો રાણીઓ સૂએ; ઓડણને તો ભાંય પરજ પડી રહેવું શોભે. રાજાએ એને બહુ લલચાવી, પણ એ અડગ રહી. કામ થઈ રહ્યું ત્યારે બધા ઓડોને રાજાએ રજા આપી, પણ જસમાને રહેવા કહ્યું. જસમા ઓડોની સાથે છાનીમાની સટકી ગઈ. રાજાએ ઓડોને કેદ પકડ્યા. તેથી જસમાએ પેટમાં કટારે ખોસી આપઘાત કર્યો ને શાપ દીધો કે તારા તળાવમાં પાણી ટકશે નહિ.

સિદ્ધરાજ અયોધ્યાના રાજાની મધુસુખી નામે ભણેલી ને સુંદર પુત્રી સાથે પરણ્યો. પછી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી. તેણે યશોવર્માને હરાવ્યો ને કેદ કર્યો; છતાં, તેનું અપમાન ન કરતાં તેણે તેને હાથી પર બેસાડી માન સાથે અણહિલપુર આણ્યો.

પાઠ પદ્મો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૨ને

કોઈ કુંભારની પુત્રી રાણકદેવી સાથે સિદ્ધરાજનો અગાઉ વિવાહ થયો હતો. પણ લગ્ન થતાં પહેલાં જુનાગઢનો રાજા રા'ખેંગાર તેને ભેરબુલમથી લઈ ગયો અને તેની સાથે પરણ્યો. સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને મેળવવા માટે રા'ખેંગાર સાથે લડાઈ કરી ને તેને મારી નાંખ્યો. પછી તેણે રાણકદેવીને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. તે રાણી પતિવ્રતા હતી, તેથી તેણે સિદ્ધરાજની અરજ કબૂલ કરી નહિ. રાજાએ ઘણી કેાશીશ કરી, પણ તે તેમાં કાન્યો નહિ. છેવટે, રાણકદેવી વઢવાણ શહેર આગળ લોગાવા નદીને કિનારે સતી થઈ અળી મરવા ગઈ. તે સમયે કુદરત પણ કોપી ઊઠી. જખરા ઊનો વાયુ વાયો અને રેતાળ દેશની વેળૂ અથવા રેતી પણ ધગી ઊઠી અને ચિતા ભડભડ સળગી ગઈ.

“ વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળૂ પરજળે,

ઊભો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિ રાણીનું.”

સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણી પર નાંખી. અળતી સતીએ તે પાછી નાંખી દીધી. તે બોલી, જો આવતા જન્મારા-માં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હમણાં મારી સાથે અળી મર. સિદ્ધરાજે ના કહી. રાણકદેવી અળી મુઈ. તે કેકાણે સિદ્ધરાજે સતીના માનમાં દેવળ ચણાવ્યું.

સિદ્ધરાજ વિદ્યાનૌને બહુ માન આપતો. તે માળવેથી જીતીને આવ્યો ત્યારે હરખઘેલી પ્રજાએ તેને પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે નજરાણાં કર્યાં. તેમાં જૈન આચાર્ય હેમાચાર્યે પોતે રચેલું વ્યાકરણનું પુસ્તક રાજાને ભેટ કર્યું. રાજાએ તે લીધું. પંડિતોની સભામાં રાજાએ તેની પરીક્ષા કરાવી. પંડિતોએ તે મંજૂર કર્યું. તે પરથી રાજાએ તેને ભારે માન આપ્યું. તેણે તે પુસ્તક હાથી પર મુકાવ્યું ને હાથી પર સફેદ છત્ર રખાવ્યું. આમર ને બીજાં રાજાચિહ્ન સાથે તેણે તે રાજ્યના ભંડારમાં અણાવ્યું ને ત્યાં રાખ્યું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ વિદ્યાને ઘણું માન આપતો હતો. તે પ્રતાપી હતો. તે પાતળો ને દેખાવડો હતો. તેનામાં અનેક સફળતા વસ્યા હતા.

પાઠ ૬૦મે

પારસી લગ્નક્રિયા

હિંદુ લોકોની પેઠે પારસી લોકો જ્યોતિષને માને છે. વરકન્યાનાં માબાપ પોતાનાં છોકરાંના જન્માક્ષર જોષીને બતાવે છે. હાલ વરકન્યા એકબીજાને મળી પસંદગીથી આદરાય છે. બંને કુટુંબનો વિચાર પોતાનાં છોકરાં એકબીજા સાથે પરણાવવાનો થાય એટલે તેઓ વરકન્યા માટે એકબીજાને વસ્ત્ર મોકલે છે. આથી લગ્નનો કરાર પાડેો થાય છે. પછી તે તોડાતો નથી.

પારસીઓ જ્યારે સંજનમાં વસ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેમની પાસે વચન લીધું હતું કે અમે હિંદુ લોકોની ક્રિયા પાળીશું. આથી પારસી લગ્નની ક્રિયા હિંદુક્રિયાને ઘણે ભાગે મળતી આવે છે. લગ્નને પ્રસંગે પારસી લોકો વાણીઆ લોકોના જેવા લાંબા જામા પહેરે છે ને કેડે પિછોડી બાંધે છે. તેમનાં લગ્નનો વરઘોડો પણ હિંદુ લોકોના વરઘોડા જેવો હોય છે.

લગ્નનો દિવસ જોષીની સલાહ પ્રમાણે નક્કી કરેલો હોય છે. તે દિવસ પહેલાં ચાર કે આઠ દહાડા અગાઉ ‘માંડવ-સરો’ કરે છે. એ ક્રિયા હિંદુઓના માંડવામૂરતના જેવી હોય છે. ઘર આગળ ખાડો ખોદી તેમાં સોતુંરૂપું નાંખી આંખાની ડાળી રોપાવે છે. આ દિવસથી વરકન્યાને પીઠી ચોળવાનો રિવાજ હતો, તે હવે નીકળી ગયો છે.

લગ્નને દિવસે વરઘોડો નીકળતાં પહેલાં કન્યાનાં સગાં ને સ્નેહીઓ શક્તિ પ્રમાણે કીમતી પોશાક ને ધરેણું લઈ વરને ઘર જાય છે. વરને તે આપી તેઓ પાછાં ફરે છે, એટલે વરઘોડો નીકળે છે. આગળ વાળું ને પાછળ સાજન ને મોખરે વરરાજા ને મોખેદો ચાલે છે. વરના હાથમાં નાળીએર, કપાળે ચાંદલો, ને ગળામાં કૂલનો હાર હોય છે. એ રીતે વરઘોડો કન્યાને ઘર જાય છે.

ત્યાં વરકન્યાને સામસામાં ખુરસી પર બેસાડે છે. તેમની વચ્ચે પડદો ધરે છે. તેમની આસપાસ એક બીજે પડદો રાખે છે ને તેના છોડાને બેવડી ગાંઠ બાંધે છે. પડદામાં

વરકન્યા પાસે એકળીજનો જમણો હાથ પકડાવે છે. મોઝેદો પડદાની આસપાસ સાત વાર સુતર વિંટાળે છે. વરકન્યાના લેગા હાથ પર તેમજ તે ઉપરના કપડા પરની એવડી ગાંઠ પર સાત આંટા લે છે. પછી એક તવા પર રાખેલા અગ્નિમાં ધૂપ નાંખે છે ને પડદો એકદમ નાંખી દે છે, એટલે વરકન્યા હાથમાં રખાવેલા ચોખા એકળીજ પર જલદી વધાવે છે ને લેગાં થએલાં સ્ત્રીપુરુષો હસ્થલેર તાળીથી તેમને વધાવી લે છે. બેમાંથી જે પહેલું ચોખા વધાવે છે તેનું ચલણ વધારે થશે એમ મનાય છે. પછી દસ્તુરો વરકન્યાને આશીર્વાદ દે છે. તે વખતે બંને બાબુ તરફનાં સગાંમાંનો કોઈક ચોખાની થાળી લઈ બિલો રહે છે ને તે લગ્નના સાક્ષી તરીકે કામ કરે છે.

મોઝેદો માબાપને પૂછે છે કે તમને આ લગ્ન કયૂલ છે ? તેમની કબુલાત મળ્યા પછી તેઓ વરકન્યાને પૂછે છે કે તમે એકળીજ સાથે વચન પ્રમાણે વર્તવાને બંધાઓ છો ? તેઓ હા કહે છે એટલે દસ્તુરો આશીર્વાદ દે છે. છેવટે, વરકન્યા, તેમનાં માબાપ કે પાલકો, અને બંને પક્ષના મોઝેદો લગ્નના પ્રમાણપત્ર પર સહી કરે છે ને તે લગ્નપત્ર પારસી લગ્ન નોંધનાશ અમલદારની કચેરીમાં નોંધાય છે.

પાઠ ૬૧મો

ભોર

ગાય, બિલાડી, કુતરો, એવાં પ્રાણીના પાઠ તમે શીખી
જ્યાં છે. એવાં પ્રાણી પશુ કહેવાય છે. ચકલી, કબૂતર,
ને પોપટ, તમે બધાંએ જોયાં છે. એ પંખી કહેવાય છે.
પશુ ને પંખીમાં શો ફેર છે ?

પંખીને પાંખ હોય છે તેથી તે આકાશમાં ઊડી શકે છે. પશુને પાંખ ન હોવાથી તે ઊડી શકતાં નથી. પંખીને શરીરે પીંછાં ને પશુને શરીરે વાળ હોય છે. પશુ ખર્યાને ધવરાવે છે. પંખી ઈંડાં મૂકી તેને સેવે છે.

મોરના જેવું મુંદર પંખી ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. તેને માથે ઘણી દેખાવડી કલગી હોય છે. તેની પાછળ પીંછાંનો ભભકાલેર ગુચ્છો હોય છે, તે લીલા અને સોનેરી સુશોભિત રંગનો હોવાથી તેની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. એ ગુચ્છામાં રંગબેરંગી ‘આંખ’ જેવા ચાંદલા હોય છે, તે ઘણા દીપે છે. તેનું માથું ઘણું નાનું ને પળ ટૂંકા હોય છે. તેને ચાર આંગળાં હોય છે ને મજબૂત નખ હોય છે; તે વડે તે જમીન ખોતરી માંહેથી જીવડાં કાઢી શકે છે.

મોર આનંદમાં આવે છે ત્યારે પીંછાં ઊંચાં કરી તેનો ફેલાવો કરે છે, તેને ‘કળા કરવી’ કહે છે. એ કળા કરી નાથે છે ત્યારે એનો દેખાવ ઘણો રમણીય થાય છે. તડકામાં એ કળાની શોભાનો પાર રહેતો નથી.

મોરની સ્ત્રીને ઢેલ કહે છે. દેખાવમાં એ મોરથી ખડું ઉતરતી છે, તેથી બેનું બેડું શોભતું નથી.

મોર ને ઢેલ જમીન પર દોડી શકે છે; પણ ખડું ઊંચાં ઊડી શકતાં નથી. ઝાડની ઊંચી ડાળી પર કે ઊંચા મકાનોને છાપરે તેઓ આરામ લે છે.

આ પંખી અનાજના દાણા અને નાના જંતુઓ ખાઈને
જીવે છે. જેમ મધમાખમાં નર આળસુ ને માદા ઉઘાળી
હોય છે; તેમ ઢેલ જમીન પર અનાજના દાણા શોધે છે ત્યારે
માર મગફળ દેખાવ ધારણ કરી ફરતો ફરે છે.

પાઠ ૬૨મો

વૈદર્ભિ વનમાં વલવલે.

રામ રામગ્રી

વૈદર્ભિ વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
મામનિ મય પામી ઘનું, ફલહી જાત; વૈદર્ભિં ૧
રસનાયે નામ દે નલતનું, જાપ જપતી જાય;
શુદ્ધ નથી રે શરીરની, માંગે કાંટા પાય; વૈદર્ભિં ૨
રોઈ રોઈ રાતી આંખહી, સુટચું આંસુનું નીર;
નયણે ધારા બે ફરે, વહે છે રુધીર; વૈદર્ભિં ૩
હીંડતી તે આંખહે, માંગે પાયમાં ટેશ;
ચાલંતી ઉમી રહે, મરાય કાંટામાં કેશ; વૈદર્ભિં ૪
અંગે જઘરહા ઘણા, ફરે શોણિતધાર;
ઓ નલ ઓ નલ બોલતી, બિજો નહીં વિચાર; વૈદર્ભિં ૫

અથઢાયે વૃક્ષ અંગથું, મૂકે કાંટામાં પાય;
 શુદ્ધ નથી રે શરીરની, ભજતી નઢરાય; વૈદર્ભિં ૬
 દિવસરયણી પ્રીછે નહીં, ઇવું ઘાઢું અરણ્ય;
 દમયંતી મૂલી પડી, દૂહાદા થયા છે ત્રણ્ય; વૈદર્ભિં ૭
 અન્ન ઉદક નહાવું નહીં, બેસવું ન શયન;
 ત્રણ્ય દિવસ ઇમ વહી ગયા, ભમતી તે વન; વૈદર્ભિં ૮

ચલણ

ભમતાં વન નૃપભામની, ત્રણ્ય દિવસ ગયા વહી;
 વાટ ઘાટ કે ગામ ઠામ, પ્રેમદા કાંઈ પામી નહીં.

પ્રેમાનંદ

પાઠ ૬૩મે

ઝાડનાં ફૂલ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—મૂળ, થડ, ને પાંદડાં ઁ ઝાડના અવયવ છે, ઁ તમે શીખી ગયાં છો. ઝાડના જીવન ને વિકાસને માટે ઁ ત્રણે અવયવ જરૂરના છે અને ઁ જે કામ કરે છે તે ઝાડના હિતને માટે કરે છે. પરંતુ ઁમાંને ઁકે અવયવ તવા ઝાડ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરતો નથી. જુઓ, મારા હાથમાં આ ફૂલો છે. ઁ શા કામનાં છે ?

છોકરાં—સાહેબ, એને આપણે સૂંધીએ છીએ.

શિક્ષક—બરે. ફૂલ છોડને પોષણ આપે છે. એનું કામ નવો છોડ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. ફૂલ એ છોડનો સુંદરમાં સુંદર ભાગ છે. એ છોડનું ભૂષણ છે. આપણને ફૂલ ઘણાં પ્યારાં છે. કુઠરતની એ બલિહારી છે. જીઓ, એના રંગ કેવા વિચિત્ર છે ! એની વાસ કેવી ખુશબોદાર છે ! આપણી નાકની ઇન્દ્રિય એથી કેવી તર થાય છે ! હિંદુઓ ફૂલને પૂજામાં વાપરે છે. પારસીઓ નદીને ચઢાવે છે; મુસલમાનો કબર પર મૂકે છે. ફૂલનો બીજો કોઈ ઉપયોગ તમે જાણો છો ?

છોકરાં—હા, જી. ફૂલની કલગી ને ગોટા બને છે, તે શુભ પ્રસંગે આવકાર દેવામાં વપરાય છે.

શિક્ષક—બરાબર. આપણે ફૂલના હાર ગળામાં ઢાલીએ છીએ. સ્ત્રીઓ માથામાં ફૂલનાં બજરાં પહેરે છે. લગ્નના

દિવસોમાં ગુલાબજળ ને અત્તરોનો ઉપયોગ થતો
તમે જાણો છો ?

છોકરાં—હા, જી. ગુલાબદાનીમાંથી ગુલાબજળ છાંટવામાં
આવે છે ને અત્તરદાનીમાંથી અત્તર અપાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. ગુલાબનાં ફૂલમાંથી ગુલાબજળ ને અત્તર
બને છે. મોગરાનાં ફૂલમાંથી મોગરાનું અત્તર થાય
છે ને ઘાસમાંથી પણ અત્તર કઢાય છે. એ અત્તરો
મીઠી સુગંધ આપે છે. સુગંધ અને રંગની યુષીને
માટે ફૂલો બધાંનેજ ખ્યારાં લાગે છે. ઘરના
આંગણમાં લોકો ફૂલના છોડ વાવે છે; અને જેમનાં
ઘરને આગણું નથી હોતું તેઓ કુંડામાં નાના છોડ
વાવે છે. આ ફૂલોના રંગ ને આકાર તપાસો.
કેવા લાગે છે ?

છોકરાં—સાહેબ, રંગ જુદા જુદા છે. આકાર પણ જુદા જુદા છે.

શિક્ષક—ખરૂં. કેટલાંક ફૂલ ખ્યાલાના આકારનાં છે; કેટલાંક
પતંગીઆં જેવાં; કેટલાંક ઘંટ જેવાં; એમ તરેહવાર
આકારનાં છે. રંગ પણ વિચિત્ર છે. આ એકેજ
ફૂલમાં કેટલા રંગ છે !

પાઠ ૬૪મો

ઝાડનાં ફૂલ, ભાગ રળે

શિક્ષક—કાલે આપણે ફૂલ વિષે કેટલીક વાત કરી. આજ એની ટેવ વિષે વિચારીએ. તમે કમળનાં ફૂલ જોયાં છે ? એ ક્યાં જોગે છે ?

છગન—હા, જી. કમળનાં ફૂલ તળાવમાં જોગે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. એ ઘણું સુંદર ફૂલ છે. એને ઘણું પાંદડાં હોય છે. એ શતપત્ર (સો પાંદડાંવાળું) કહેવાય છે. એ એવું ગોળ ને સુંદર છે કે સુંદર મુખને આપણે કમળના જેવું કહીએ છીએ. એ ખીલે છે ત્યારે ઘણું રમણીય લાગે છે. લાંબી, સુંદર આંખને આપણે કમળના જેવી આંખ કહીએ છીએ. કેટલાંક કમળનાં ફૂલ સફેદ રંગનાં, કેટલાંક રાતા રંગનાં, ને કેટલાંક આસમાની રંગનાં હોય છે. કેટલાંક કમળ સૂર્ય જોગે છે ત્યારે ખીલે છે ને સાંજે ખિડાઈ જાય છે. એને સૂર્યકમળ કહે છે. કેટલાંક કમળ ચંદ્ર જોગે છે ત્યારે ખીલે છે ને ચંદ્ર આથમે છે ત્યારે ખિડાઈ જાય છે. એ ચંદ્રકમળ કહેવાય છે. કેટલાંક ફૂલ અમુક વખતેજ સવારે, બપોરે, પાછલે પહોરે કે સાંજે-ખીલે છે. સૂર્યમુખી બપોરે ખીલે છે. એકજ ક્યારામાં જુદે જુદે કલાકે ખીલતાં

કૂલ કમવાર રોખ્યાં હોય તો તેનો વિકાસ જોઈ
આપણે વખત કહી શકીએ.

તમે મધમાખનો પાઠ શીખ્યાં છો, એ શું
કરે છે ?

છોકરાં—સાહેબ, એ બધાં કૂલોમાંથી રસ લઈ મધ બનાવે છે.

શિક્ષક—હા, ઘણા જંતુઓ કૂલના રસ પર જીવે છે. મધમાખ
જેવા જંતુ એક કૂલની રજ ખીજા કૂલ પર લઈ
જાય છે. આથી એજ કૂલની રજથી બી પોષાય છે
તેના કરતાં આ નવી રજથી બી વધારે પોષાય
છે. પવન પણ કૂલની રજ પસરાવે છે ને બીજને
વધારે પોષે છે. કૂલ કરમાઈ જાય છે ત્યારે ઝાડ
મરી જાય છે ?

છોકરાં—ના, સાહેબ.

શિક્ષક—ખરાબર. આપણે બીજ રોપીએ ત્યારે ઝાડ ઊગે
છે. એ બીજ કૂલમાં રહેલું છે. આપણે છોડ
ઉપરથી રોજ બધાં કૂલ ચૂંટી લઈએ ને એકે કૂલ
રહેવા ન દઈએ તો ફળ થાય નહિ. આ રીતે બીજ
નાશ પામવાથી નવો છોડ થાય નહિ.

જેમ પાંદડાંથી ઝાડ ઓળખાય છે, તેમ કૂલથી
પણ ઓળખાય છે. કૂલની પાંખડી તપાસો. ઝાડનાં
પાંદડાંમાં ને એમાં શો ફેર છે ?

છોકરાં—પાંખડી તો ઘણી સુંવાળી છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાંખડી પાંદડા જેવી કઠણ નથી. એ સુંવાળી, પોચી, ને પાતળી છે. બધી પાંખડી સરખી નથી હોતી. એના રંગ અને આકારમાં ફેર હોય છે. જુઓ, એમાં આ ઝીણા રેસા છે તે કેશર કહેવાય છે. એને છેડે બોરીઆ જેવું ગોળ છે, તેમાં ફૂલની રજ રહેલી છે.

ફૂલની પાંખડી પર આ લીલું લીલું શું છે ?

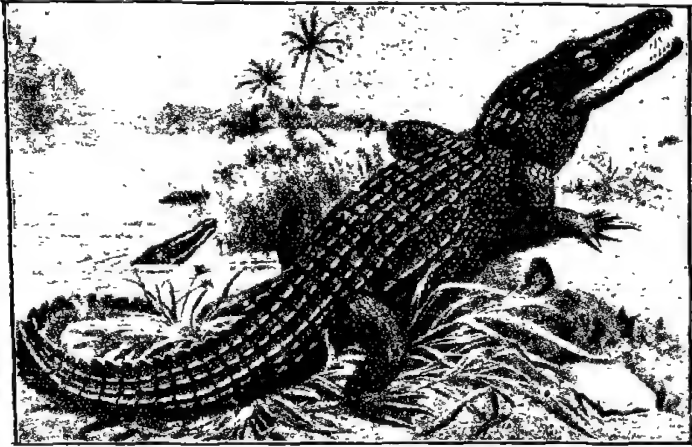
છાકરાં—સાહેબ, એ એના ઢાંકણ જેવું દેખાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત છે. કુદરતની કેવી ખુબી છે ! હાથમાં લઈએ તો ચિમળાઈ જાય એવી નાજુક પાંખડીનું પ્રભુએ કેવું સુંદર રીતે રક્ષણ કર્યું છે ! એ ઢાંકણને વળ કહે છે.

પાઠ ૬૫મો

મગર, ભાગ ૧લો

માછલાંની પેઠે મગર જળમાં રહે છે અને ઇંડાં મૂકે છે; પણ તે માછલું નથી. માછલાંને એક ખાસ ઇંદ્રિય હોય છે, તેથી તે જળમાં શ્વાસ લઈ શકે છે. એ ઇંદ્રિયને ચૂંઈ કહે છે. માછલાં જમીન પર જીવી શકતાં નથી. મગર જમીન પર રહી શકે છે અને પાણીની અંદર શ્વાસ લઈ શકે તો નથી. એક જાતનાં પેટ ઘસડીને ચાલનારાં પ્રાણી થાય છે તે વર્ગમાં મગર આવે છે ને તે વર્ગમાં એ મોટાંમાં મોટું અને ઘણું બિહામણું પ્રાણી છે.

સાધારણ રીતે મગર પંદરસોળ કૂટ લાંબા હોય છે; પણ કેટલાક મગર ત્રીસ કૂટ લગણુ લાંબા હોય છે. મગરની ચામડી ઘણી જાડી ને લિલાશ પડતા રંગની હોય છે અને તેમાં કાળાં ધાળાં હોય છે. એની પીઠ પરની ને શરીરના ઉપલા ભાગની ચામડી એવી તો કઠણ હોય છે કે જોરથી નાંખેલો ભાલો પણ તેમાં પેસી શકતો નથી અને જંદુકની ગોળી પણ, તેની આંખ પર કે પાસા પર ન પડે તો, તેને વીધી શકતી નથી. એ ચામડી શિકારીથી એનું રક્ષણ કરે છે. શરીરના નીચલા ભાગની ચામડી કંઈક પોચી હોય છે.

મગરનો આકાર ઘણો બેડોળ હોય છે. એનું શરીર ચપટું ને સાંકડું હોય છે અને માં ને પૂંછડી તરફ તે સાંકડું થતું થતું અણીદાર થાય છે. એનું માથું મોટું, પગ ટૂંકા, અને

પૂંછડી લાંબી ને આણીદાર હોય છે. એની ગરદન બડી હોય છે અને મોં બહુ મોટું હોય છે. એનાં જેવાં મોટાં ને પહોળાં જડખાં ભાગ્યેજ કોઈ પ્રાણીનાં હશે. બીજાં પ્રાણીની પેઠે એના શરીરને છોડે પૂંછડીનું જુદું અંગ હોતું નથી. એનું લાંબું શરીર સાંકડું સાંકડું થતું જાય છે ને છેવટે પૂંછડીનો આકાર ધારણ કરે છે.

પ્રાણીઓનો શિકાર કરવાની એની રીત બીજાં પ્રાણીઓની રીત કરતાં જુદીજ છે. એ પાણીમાં પડ્યો હોય છે ત્યારે લાકડાના કડકડા જેવો દેખાય છે, તેથી હરણના જેવી ચપળ નજર પણ એનાથી છેતરાય છે. પણ એ જેવો સુસ્ત પડેલો દેખાય છે તેવો સુસ્ત નથી. શિકારને જોઈને એ પાણીમાં ડૂબકી મારે છે ને શિકારની પાસે જઈ તેને પોતાની જોરાવર પૂંછડીથી પાણીમાં પછાડી મારી નાંખે છે.

પાઠ ૬૬મો

મગર, ભાગ રજો

મગર બહુ ઝડપથી તરી શકે છે, તેથી તે સહેલથી માછલાં પકડી શકે છે. એ તેનો મુખ્ય ખોરાક છે; પણ ઘોડો, બળદ, કે માણસ પણ તેના સપાટામાં આવે તો તેને તે છોડતો નથી.

સૂકી જમીન પર તેને ચઢેન પડતું નથી. તેના ટૂંકા ને નખળા પગને તેનું ભારે શરીર ખેંચવું અઘરું પડે છે. પણ પેટ ઘસડીને તે સપાટાખંધ સીધો ચાલી શકે છે. તેને ફરવું અઘરું પડે છે; પણ પાણી છોડી કિનારા પર તે ભાગ્યેજ આવે છે.

લગલગ બધાં પેટ ઘસડી આલનારાં પ્રાણીની પેઠે મગરી રેતીમાં ઈંડાં મૂકે છે અને ત્યાં સૂરજના તડકામાં સેવવાને રાખે છે. નોળીઆને એ ઈંડાં બહુ લાવે છે, તેથી તે જમીન ખોદીને એને શોધી કાઢી ખાઈ જાય છે. આથી મગરની ઉત્પત્તિ બહુ વધતી અટકે છે.

ગરમ પ્રદેશમાં લગલગ બધી નદીમાં જુદી જુદી જાતના મગર હોય છે. અજમેરમાં પુષ્કરના તળાવમાં બહુ મગર છે. કોઈ જાણીતા માણસની મદદ વગર ત્યાં નહાઈ શકાતું નથી. ગંગા નદીમાં પણ મગરની વસ્તી છે.

ગરમ દેશમાં નદીનું પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે ચોમાસું આવે ત્યાંસુધી મગર કાદવમાં કે રેતીમાં દટાઈ રહે છે. એક વિચિત્ર વાત એવી વર્ણવાએલી છે કે આવે સ્થળે એક માણસે ઝૂંપડું બાંધ્યું. તેણે ભાંયતળીએ ચૂલો સળગાવ્યો. મગરની પીઠ જ્યાં દટાએલી હતી તેના ઉપલા ભાગની જમીન પર તે ચૂલો હોવાથી મગરને ખૂબ ગરમી લાગી. ધીમે ધીમે તે ગરમી વધતી જવાથી તેનાથી તે સહન ન થઈ શકી, એટલે તેણે ખૂબ જોર કરી નદી તરફ ધસારો કર્યો. આથી મોટો ભયંકર અવાજ થયો, તે ઝૂંપડું પડી ગયું, ને તે માણસ કચરામાં દટાઈ મૂચ્યો.

પાઠ ૬૭મો

વરસાદ અને ઝાકળ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—આપણે વાડકી પાણીથી ભરીને ચૂલા પર મૂકીએ ને કલાકેક રહીને જોઈએ તો શું માલમ પડશે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણી સુકાઈ ગએલું જણાશે.

મહંમદ—સાહેબ, પાણીની વરાળ થઈ હવામાં જતી રહેશે.

શિક્ષક—શાખાશ. લુગડાં ઘોઈને સુકાવા નાંખીએ છીએ.

થોડી વાર રહીને તે કેરાંકદ્દ થઈ જાય છે. એમાંનું પાણી ક્યાં ગયું ? વરસાદ વરસ્યા પછી થોડી વારે રસ્તા સુકાઈ જાય છે. પાણી ક્યાં ગયું ?

છોકરાં—સાહેબ, વરાળરૂપે હવામાં ગયું.

શિક્ષક—પાણીને તો ચૂલાની ગરમી લાગી, તેથી તેની વરાળ થઈ; બીનાં લુગડાંને શેની ગરમી લાગી ?

નરહરિ—સાહેબ, સૂરજની.

શિક્ષક—ત્યારે રાતે બીનાં લુગડાં સુકાતાં નથી ?

નલીન—સાહેબ, સુકાય છે. રાતે પણ ગરમી હોય છે; દહાડા કરતાં ઓછી હોય છે, તેથી રાતે સુકાતાં વાર લાગે છે.

શિક્ષક—પાણીની પેઠે હવા છિદ્રાળુ છે. સૂકી હવા બૂખ્યા માણસના જેવી છે. એનાં છિદ્રને પાણીની ગરમી છે, તેથી સૂકી હવામાં-શિયાળામાં ને ઉનાળામાં-લુગડાં તરત સુકાઈ જાય છે; બીની હવામાં સુકાતાં વાર લાગે છે.

તમે ચાહેલાની દેવતા પર મૂકે છે ત્યારે તેમાંનું પાણી ઉકળી તેમાંથી વરાળ નીકળે છે તે તમે જોઈ છે. એ વરાળનું શું થાય છે ?

છોકરાં—સાહેબ, વરાળ ઉઘે હવામાં જાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. આપણે પાણી રેડીએ છીએ ત્યારે તે ભાંય પર પડે છે; કેમકે હવા કરતાં પાણી ભારે છે. પણ વરાળ હવા કરતાં હલકી છે, તેથી તે ઊંચી જાય છે. જેમ ચાહેદાનીના પાણીની, ભીનાં લુગડાંના ને રસ્તા પરના પાણીની વરાળ થઈ તે ઊંચે ચઢે છે, તેમ નદી, નાળાં, ને દરિયામાં સૂર્યની ગરમીથી હમેશા પાણીની વરાળ થયા કરે છે ને તે વરાળ હવાથી હલકી હોવાથી ઊંચે ચઢ્યા કરે છે. એ વરાળનું પાણી થાય ત્યાંસુધી એ વરાળના રૂપમાં જ રહે છે.

પાઠ ૬૮મો

વરસાદ અને ઝાકળ, ભાગ ૨જો

શિક્ષક—કાલે તમે શીખી ગયાં કે સૂર્યની ગરમીથી સમુદ્રના પાણીની વરાળ થઈ તે ઊંચે ચઢે છે અને તેનું પાણી થાય ત્યાંસુધી તે વરાળના રૂપમાં રહે છે. બોલો, એ વરાળનું પાણી ગરમીથી થશે કે ઠંડકથી ?

તુલસીદાસ—સાહેબ, ગરમીથી તો પાણીની વરાળ થઈ, તો ગરમીથી વરાળનું પાણી નજ થાય.

શિક્ષક—ખરી વાત. ઠંડકથી વરાળનું પાણી થશે. ઠંડક ગરમીથી ઉલટું કામ કરે છે; માટે ઠંડી હવામાં વરાળ જવાથી વરાળનું પાણી થશે. લોકો હવા ખાવા પહોંચ પર શા માટે જાય છે તે તમે જાણો છો ?

નવનીત—હા, છ. પહોંચ પરની હવા ઠંડી હોય છે તેથી.

શિક્ષક—ખરાખર. ઊની હવા જેમ જેમ પૃથ્વીથી દૂર જાય છે, તેમ તેમ ઠંડી થાય છે. ઉનાળામાં પણ ઊંચા ડુંગરને મથાળે સખત ટાઢ હોય છે. ગરમ હવા વરાળને લઈ એટલે ઊંચે જાય છે ત્યારે ઠંડકથી હવાનું પાણી થઈ જાય છે અને પાણીનાં વાદળાં બને છે. આપણે જોઈએ છીએ એવાં વાદળાં આપણી ઉપર દસેક માઈલ ઊંચાં હોય છે. જે પાણીનાં બિંદુનાં તે બનેલાં છે તે મોટાં થાય છે ત્યારે વાદળાં પૃથ્વીની પાસે આવે છે ને પાણી જમીન પર પડે છે, તેનું નામ વરસાદ.

કેટલીક વાર વરસાદનાં ફેરાં ઘણી ઠંડી હવામાં થઈને આવે છે, તેથી ઠરીને તેના ઝીણા બરફના કકડા જેવા બંધાય છે, તે પૃથ્વી પર પડે છે. તેને કરાંને વરસાદ કહે છે.

તમે કેટલીક વાર સવારે ફરવા જાઓ છો ત્યારે ઝાડનાં પાંદડાં પર મોતીનાં ઢાણા જેવા ચળકતાં ટીપાં દેખો છો; એ શું છે ?

નવીન—સાહેબ, એ ઝાકળનાં ટીપાં છે.

શિક્ષક—ખરાખર. સૂર્ય આથમે છે એટલે પૃથ્વી પરની ગરમી ઓછી થતી જાય છે. ઘાસ ને પાંદડાં જેવા પાતળા પદાર્થો જલદી ઠંડા થાય છે. હવામાં વરાળ રહેલી છે તે ઠંડાં પાંદડાં ને ઘાસને અડકે છે એટલે ઠંડકથી તેનું પાણી થાય છે. એ પાણી પાંદડાં પર ને ઘાસમાં દેખાય છે. એનું નામ ઝાકળ.

પાઠ ૬૯મો

કાચબોકાચબી

પદ

एक काचबो ने एक काचबी, सायरमां रहेतां जी,
दर्शनकारण बहार निकळियां, राखीने विश्वास;
आवंतां नजरे भाळ्यां रे, झालीने बांधी मायीं रे. १

काचबो कहे छे काचबीने, तुं धारण राखनी धीर,
आपणने उगारशे व्हालो, जुगते जादववीर;
चिंता छोडी शरणे आवो रे, मरवा तने नहि दे मा'वो रे. २

बारे बारे तुंने बारती कथ, मारुं न मान्युं कहेण,
काळ आव्यो कोण राखशे. तमे नीचां थुं दाळो नेण;
क्यां गयो तारो शरंगपाणी, माथे आवी मोतनिशानी रे. ३

अबळाने इतबार न आवे, कोटि करेण उपाय,
कहुं न माने कोइनुं रे, ए तो गाणुं पोतानुं गाय;
एवी विश्वासनी वो'णी, अंते तारी बुद्धि पोणी. ४

काचबी कहे छे क्यां गयो तारो, राखणहारो राम,
हरि नथी केना हाथमां रे, तमे थुं बोलो छો स्वाम,
मरवा टाणे मति मुझाणी रे, ब्रूच्या पछी झालवुं ताणी रे. ५

त्रिकमजी त्रण लोकमां मारे, तारो छे इतबार,
अटक पडी हरि आवजो, मारा आतमना उद्धार;
छोगाळा वात छे छेली रे, थाजो बळताना बेली रे. ६

કાચઘી કહે છે કોણ ડગારે, જાતો રહ્યો જગદીશ,
 ચારે દિશાથી સઢગાઘી મૂક્યાં, ઓર્યાં વીચો વીચ;
 જેનો વિશ્વાસ તારે રે, તેનો હત્તવાર નહિ મારે રે. ૭
 બઢતી હોય તો બેસની મારી, પીઠ પર રાહું પ્રાણ,
 નિંદા ન કર મારા નાથની, મને લાગે છે ભાલાનાં બાણ;
 વ્હાલો મારો આવશે વારુ રે, આપણને ડગારવા સારુ રે. ૮
 કાચઘી કહે કરતાર ન આવ્યો, આપણો આવ્યો અંત,
 હરિ નથી કોના હાથમાં, તમે શું બાંધ્યો તંત;
 આમાંથી જો ડગારિયે રે, પાણી બહાર પગ ન ભરિયે રે. ૯
 વિઢલજી મારે વારે ચઢજો, શામલા કરજો સાર,
 અંત સમે નહીં આવશો તો, કોની કરશો વાર;
 હરિ મારી હાંસી થાશે રે, પ્રથુ તારી પતીત જાશે રે. ૧૦
 કેશવજીઈ વરુણા કરી, મોકલ્યા મેઘ મલાર,
 બઢતાંમાંથી વારણે કાઢ્યાં, કાચવાંને કિરતાર;
 મોજલ કહે મહંસો જેને રે, ત્રિકમજી તારશે તેને રે. ૧૧
 મોજામક્ત

પાઠ ૭૦મો

પારસી દોખમું

હિંદુ લોકની પેઠે પારસીઓ પોતાનાં શબને બાળતા
 નથી કે મુસલમાન લોકની પેઠે દાટતા નથી.

તેઓ અગ્નિને પવિત્ર માને છે, તેથી શખને બાળે તો અગ્નિ અપવિત્ર થાય એમ તેઓ સમજે છે. તેમજ જમીનની અંદર દાટવાથી હવા બગડે, તેથી શખનો જલદી નિકાલ કરવા માટે તેઓ વસ્તીથી દૂર એક જુદું મકાન બાંધે છે, તેને દોખમું કહે છે. એની અંદરના ભાગમાં એક મોટો કુવો બોદેલો હોય છે. તેનું મથાળું ઉઘાડું હોય છે. ઉપર ગોળ આકારની બાળી હોય છે, તેમાં ત્રણ ભાગ કરેલા હોય છે. એકમાં પુરુષનું, બીજામાં સ્ત્રીનું, ને ત્રીજામાં છોકરાનું શખ મૂકવાની ગોઠવણ હોય છે. તે પર શખને ખુદ્દું મૂકે છે એટલે ગીધ પક્ષીઓ તેનો નિકાલ કરે છે.

મરનારની છેલ્લી ઘડી બહુજ પાસે આવે છે અને તેના જીવવાની આશા બિલકુલ રહેતી નથી ત્યારે તેને નવડાવી સફેદ કપડાં પહેરાવે છે. તેની પાસે મોબેદ કે દસ્તુર

પ્રુદાની બંદગી કરે છે. તેની પાસે સુખડલોખાન બાળવામાં આવે છે.

ભવ ગયા પછી શખને સફેદ કપડાંથી વિંટાળી જમીન પર એક કે વધારે પથ્થર મૂકે છે ને પાસે દીવો બાળે છે. સ્ત્રીઓ પાસે જમીન પર ને પુરુષો ઓટલા પર બેસે છે. રાત્રે મરણ થાય તો સવાર સુધી શખને ઘરમાં રહેવા દે છે. દિવસે મરણ થયું હોય તો ચારપાંચ કલાકમાં ત્યાં સગાં-સ્નેહી એકઠાં થાય છે.

શખને લોખંડની ઘેઆન પર મૂકે છે. ઉપાડનારા ખાસ પારસી હોય છે. ઘેઆન પર મૂકતી વખતે બે મોબેદો ઘે સારે છે અથવા ઘેસારણું ભણે છે. તેનો સાર એવો છે કે સંસાર ક્ષણિક છે, માટે સર્વેએ હમેશ નીતિમાં રહેવું, પછી ઘેઆન ખલા પર મૂકી દોખમામાં લઈ જાય છે.

મરનારનાં સગાંસંબંધી અને અધ્યારૂઓ ખખખેની હારમાં રૂમાલોથી એકબીજાને પકડી ગંભીર રીતે શખની પાછળ જાય છે. ત્યાં ગયા પછી દોખમાના દરવાજાથી થોડેક છેટે ઘેઆન જમીન પર મૂકવામાં આવે છે. સ્નેહીઓ ને સગાં શખને છેલ્લું નમન કરે છે. પછી ઘેઆન દોખમામાં લઈ જઈ, શખને છૂટું કરી અંદરના ભાગમાં મૂકવામાં આવે છે.

પારસી ધર્મ પ્રમાણે મરનારનો રૂહ તેના સુઆ પછી ત્રણ દિવસ સંસારમાં રહે છે, પછી તે પરલોકમાં જાય છે. તેથી શખને સુવાડયું હોય છે ત્યાં મોબેદો ત્રણ દિવસ સુખડ હોમે છે ને બંદગી ભણે છે. ત્રીજે દહાડે પાછલે પહોરે કે ચોથે દહાડે સવાર પહેલાં મરનારનાં સગાંસંબંધીની

આગળ ઘેર કે અગિયારીમાં મરનારના કલ્યાણને માટે ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ત્રીજો દિવસ ઉઠમણનો દિવસ કહેવાય છે. તે દિવસે સગાંસ્નેહી મરનારને દલાસો આપવા તેને ઘેર લેવાં થાય છે અને ઘરનાં માણસ મરનારની પાછળ શક્તિ પ્રમાણે સખાવત જાહેર કરે છે.

ચોથે દિવસે મોળેદોને જમાડવામાં આવે છે. દશાને દહાડે તેમજ મરણના વર્ષમાં દર મહીને અને દર વર્ષે મરણની તિથિએ મરનારના કલ્યાણને માટે ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૧મો

રીંછ

રીંછ જંગલી પ્રાણી છે. છતાં, એને કેળવી શકાય છે. કાળા રંગના રીંછને મદારી સાથે ફરતું ફરતું તમે જોયું હશે. મદારી એને નચાવી શકે છે, પાછલા પગ પર ચલાવી શકે છે, અને પંજમાં લાકડી આપી ફાંવી શકે છે.

કેટલાક બાગમાં જંગલી જાનવર રાખવામાં આવે છે. તેવા બાગમાં કાળા રીંછને માટે ખાટો હોય છે. તે ખાડાની વચમાં ઊંચું સીધું લાકડું દાટેલું હોય છે. રીંછને ચઢતર કરવું ગમે છે. એને આનંદ પડે તેટલા માટે એવું લાકડું દાટવામાં આવેલું છે.

રીંછ ઝાઝ પર ચઢી શકે છે. વગડામાં રીંછ કોઈ માણસની પાછળ પડ્યું હોય તો ઝાઝ પર ચઢ્યાથી તે

પોતાનો બચાવ કરી શકતો નથી. મરી ગયેલા માણસને રીંછ છેડતું નથી. તે જેની પાછળ પડ્યું હોય તે માણસ હાલ્યાચાલ્યા વગર જમીન પર પડી રહે તો ઘણું કરીને તે બચી શકે છે.

રીંછને માંસ કરતાં વનસ્પતિ વધારે ભાવે છે. જંગલમાં મધ ક્યાં છે તે વાસથી એ પારખી શકે છે. પછી એ ત્યાં જાય છે. જે ઝાડ પર મધ હોય તે પર એ ચઢી જાય છે ને પછી મધપુડાને પૂરેપૂરો ચૂસી લઈ ધરાય છે.

ઘણા ઠંડા મુલકમાં શિયાળો આવે ત્યારે રીંછ કોઈ ઘાડા ઝાડની નીચે બેસી જાય, પાંદડાં ને ડાળીઓની પથારીમાં ભરાઈ રહે છે; તેથી તેને ટાઢ વાતી નથી. આખો શિયાળો તે ત્યાં જઈને કાઢે છે ને પછી વસંત ઋતુ આવે એટલે જાય છે. આવી રીતે જાય છે ત્યારે તે બહુજ ભુખારું થઈ જાય છે ને ઘણુંજ બચકર બને છે.

તમને વિચિત્ર લાગશે કે ખાધા વિના રીંછ દિવસો સુધી શિયાળામાં કેમ રહી શકે? એ શું કંઈજ ખાતું નથી? ના, તેમ નથી. એ તે વખતે પોતાના શરીરની ચરબી પર જીવે છે. જે લોકો ઉપવાસ કરે છે તે પણ પોતાના શરીરની ચરબી પરજ જીવે છે રીંછના શરીરમાં ચરબી ઘણી હોય છે, તેથી તે ઘણો વખત ખાધા વિના જીવી શકે છે.

રીંછ ઘણું બેડોળ જનવર છે. વાઘ, સિંહ, બિલાડી, કુતરા જેવાં પ્રાણી પોતાની આંગળી પર ભાર મૂકી ચાલે છે, ત્યારે રીંછ પોતાનાં પગનાં તળીયાં પર ભાર મૂકી ચાલે છે; તેથી એની ચાલ કઠંગી થાય છે.

રીંછ સફેદ રંગનાં પણ હોય છે. સફેદ રીંછ ઘણાજ ઠંડા દેશમાં વસે છે. આ રીંછ બીજાં રીંછ કરતાં ઘણું વધારે જંગલી હોય છે. દરેક પ્રાણી પર તેઓ હુમલો કરે છે ને કોઈથી તે ડરતાં નથી. રીંછના આખા શરીર પર પુષ્કળ વાળ હોય છે.

પાઠ ૭૨મો

ફળ અને બીજ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—તમે ફૂલ વિષે શીખી ગયાં છો. ફૂલનો શો ઉપયોગ છે?

છોકરાં—સાહેબ, એમાં છોડનું બીજ રહેલું છે, તે નવા છોડ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં આવે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. ફળમાં જોડનું બીજ રહેલું છે. જ્યારે ફૂલ કરમાઈને ભાંય પર ખરી પડે છે ત્યારે ફૂલની દાંડીને છોડે ફળ દેખાય છે. બીજ પૂરેપૂરું પાકું થાય

છે એટલે કૂલનું કૃણ થાય છે ને કૂલનો બાકીનો નકામો ભાગ જમીન પર ખરી પડે છે. તમને કૃણ ભાવે છે ?

છોકરાં—હા, જી, એ ઘણાં મીઠાં ને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

શિક્ષક—ખરૂં. પાકાં હોય છે ત્યારે એ ખાવાથી આપણું લોહી સ્વચ્છ થાય છે ને તબીબતને લાભ થાય છે. પાકાં કૃણ તાબત ને સ્વાદિષ્ટ હોય છે; પણ કાચાં શરીરને નુકસાન કરે છે. કેટલાંક રસવાળાં હોય છે ને કેટલાંક રસ વિનાનાં હોય છે. તમને કયાં ભાવે છે ?

છોકરાં—સાહેબ, રસ વિનાનાં કૃણ કયાં ?

શિક્ષક—તમારો સવાલ ઠીક છે. સાધારણ રીતે આપણે રસથી ભરેલાંનેજ કૃણ કહીએ છીએ. પણ, ખરૂં જોતાં, જેમાં બી રહ્યું છે તે કૃણ. કૃણ એટલે બીજપાત્ર. કૃણમાં બધી જાતનાં બીજપાત્ર આવે છે. તમે કૃણનો બધો ભાગ ખાઈ જાઓ છો કે કોઈ ભાગ કાઢી નાંખો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, આપણે ઉપરની છાલ કાઢી નાંખીએ છીએ અને અંદર ઠળીઆંકે ગોટલો હોય તો તે પણ કાઢી નાંખીએ છીએ ને માંહેનો ગર ખાઈએ છીએ.

શિક્ષક—ખરી વાત. કેરી, દરાખ, આલુ, ઘોર, બંબુ, વગેરે કેટલાંક કૃણને ઠળીઆ હોય છે. એ ઠળીઆમાં એ છોડનાં બીજ રહેલાં છે. ઠળીઆવાળાં કૃણ ઠળીઆ વગરનાં કૃણ જેવાં તંદુરસ્તીને લાભકારક નથી. તમે નારંગી, લીંબુ, ને દરાખનાં બી જોયાં છે ?

છોકરાં—સાહેબ, ફળની અંદરજ તે હોવાં જોઈએ.

શિક્ષક—ખરૂં. તમે જાણો છો કે નારંગી ને લીંબુને બીડી, ખરખચડી, પીળી છાલ હોય છે. એમાં પીશીઓ રસની ભરેલી હોય છે. એનાં બી ઘોળાં છે ને તે ફળની વચ્ચે રહેલાં છે. લીંબુનો શરબત બનાવાય છે. લીંબુનો રસ તાવમાં ગુણકારક છે. એ ફળ ભૂખ ઉઘાડે છે ને ખોરાક પચાવે છે. દરાખના બુમખા થાય છે. એની અંદરના નાના ઠળીઆમાં બીજ રહેલું છે. તમે આલુનું બીજ જોયું છે ?

મગન—હા, સાહેબ. આલુમાંહેથી ઠળીઓ નીકળે છે. એ ઠળીઓ ફેડીએ એટલે એમાંથી બદામ નીકળે છે. એ ખવાય છે ને એજ એનું બીજ છે.

શિક્ષક—ખરાખર. એ કોપરા જેવું છે. હવે સૂકાં ફળ વિષે. રાંધીને ખવાય એવાં સૂકાં ફળ તમે જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, પાપડી એ એવું ફળ લાગે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. બધાં કઠોળ ને અનાજ એવાં ફળ છે. વાલ, વટાણા, ચોળા, વગેરેને આપણે કઠોળ કહીએ છીએ. એને પાપડી કે શીંગ આવે છે. આપણે વાલની ઉપલી છાલ કાઢી નાંખી તપાસીશું તો તેમાંથી બે દાળ છૂટી પડશે. બધાં કઠોળમાં એવી બે દાળ હોય છે. એ બે અડધીઆંની વચ્ચે એનું બી રહેલું છે. એમાંથી ફણગો ફૂટે છે. કઠોળ બહુ પુષ્ટિકારક છે.

પાઠ ૭૩મો

ફળ અને ખીજ, ભાગ રજો

શિક્ષક—ગયા પાઠમાં તમે કઠોળ વિષે શીખી ગયાં. ઘઉં, ખાજરી, જવ, વગેરે પણ સૂકાં ફળ છે. કઠોળની પેઠે એને બે દાળ ને ફાડ નથી હોતી. એ અનાજ કણસલાંમાં કે ડુંડાંમાં થાય છે. કણસલાંમાં ફૂલને ઠેકાણે દાણા હોય છે. એજ ફળ છે. અનાજનું ખીજપાત્ર પાતળું હોય છે ને તે ખીજની આખી સપાટીને વળગેલું હોય છે. ખીજ વધાય છે ત્યારે એ છોડું કાઢી નંખાતું નથી. કણસલાંમાંથી જેવું અનાજ મળે છે તેવુંજ વધાય છે.

નાળીએર તો તમે જોયું છે. એનું ખીજ ક્યાં છે; તે તમે જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, ખીજ કોપરામાં હોવું જોઈએ.

શિક્ષક—ખરાખર. કોપરામાં વચ્ચે જ્યાં બે છિદ્ર દેખાય છે ત્યાં ખીજ રહેલું છે. તમે દુકાનમાં જેવું નાળીએર જુઓ છો તેના કરતાં ઓઠ પર ઘણું મોટું હોય છે. એનું બહારનું મોટું ઢાંકણ કાઢી નાંખ્યા પછીનું નાળીએર તમારા જીવામાં આવે છે. એના ઉપરની ચોટલી કાઢી નાંખી એને ભાંગે છે એટલે કાચલામાંનું કોપરું છૂટું પડે છે. કોપરું ખાવામાં મીઠું છે. એ શાકમાં વપરાય છે. એનું રાયતું થાય છે. કોપરામાંથી તેલ નીકળે છે, તે કોપરેલ ખાજવામાં વપરાય છે.

એ બધું તમે બાણતા હશે. કોપરામાં રસ છે, તે છોડને કામનો છે. કોપરાની વચ્ચેનાં બે છિદ્રમાંના એકમાંથી છોડ ઊગવા માંડે છે અને એ છોડને જમીન ને હવામાંથી પોષણ મળે તે પહેલાં આ રસ પૂરતું પોષણ પૂરું પાડે છે.

કેટલીક વાર આપણે બી વાવેલાં હોતાં નથી, છતાં ઝાડ ઊગે છે. એનું શું કારણ છે ?

છગન—સાહેબ, પવન એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે બી લઈ જાય છે.

શિક્ષક—અરે. બીજ પાકું થાય છે એટલે બીજપાત્ર ફાટે છે. બી હવામાં સુકાય છે તેથી લાંબો વખત જીવી શકે છે. પવન બીજને જુદે જુદે ઠેકાણે ફેલાવે છે. પક્ષીઓ એક કૂલ પરથી રજ લઈ જઈ બીજા કૂલ પર મૂકે છે. ફળ ખાઈ તેઓ ઠળીઆ જમીન પર નાંખી દે છે, ત્યાં તે ઊગે છે. કેટલાંક બીજને આંકડી જેવું હોય છે. એવા છોડની પાસે ચરતાં ઘેટાં છોડ પાસે માથું અક્ષણે છે ને ઘસે છે, એટલે એ બીજ તેમને વળગે છે. એ રીતે પણ બીજ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જાય છે.

દરેક છોડને પોતાના જેવોજ છોડ ઉત્પન્ન કરે એવાં બીજ હોય છે. બધાં બીજ છોડની નીચે પડે તો ત્યાં તેને ઊગવાની જગા મળે નહિ. પણ પવન, પક્ષી, ને પ્રાણી તેને જુદે જુદે ઠેકાણે ફેલાવે છે,

એ કુદરતની ખુબી છે. ઝાડની છાલનો શો ઉપયોગ છે તે તમો જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, બાવળ, ખેર, જેવાં ઝાડની છાલ બાળવાના કામમાં આવે છે.

શિક્ષક—ખરૂં છે. બાળવાના કામમાં તેા આપું લાકડું આવે છે, એટલે તેની છાલ પણ આવે છેજ. કેટલાંક ઝાડની છાલ રંગવાના ને દવાના કામમાં વપરાય છે. કિવનાઈન એ એક ઝાડની છાલ છે.

જૂના વખતમાં ઋષિઓ ઝાડની છાલનાં કપડાં પહેરતા, તે વડકલ કહેવાતાં. વળી કાગળની શોધ થઈ તે પહેલાં તાડનાં પત્ર પર લોકો પુસ્તકો લખતા. એવાં જૂનાં પુસ્તકો તાડપત્ર પર લખાએલાં હજી આપણા દેશમાં પુસ્તકોના સંગ્રહમાં જોવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૪મો

અમદાવાદ જિલ્લો: મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો

અમદાવાદ શહેર સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલું છે. એ ગુજરાતનું પાટ નગર છે. વસ્તી, વેપાર, ને કેળવણીમાં અંગ્રહી ઇલાકામાં એ ઘણું મોટું ને આગળ પડતું શહેર છે. એમાં લગભગ ૧૦૦ સૂતર કાંતવાનાં ને વણવાનાં કારખાનાં છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં આટલાં બધાં કારખાનાં અંગ્રહમાં પણ નથી.

સુલતાન અહમદ ૧લાએ ઇ. સ. ૧૪૧૧માં અગામને ઠેકાણે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. આ શહેરનું નામ અહમદાબાદ-અમદાવાદ પડ્યું. તે ગુજબાદશાહોની રાજધાનીનું શહેર હતું. પાટણમાંથી રાખસેડી તેમણે અમદાવાદ આણી અને પાટણમાંની ખાંનકલ કરી તેમણે અમદાવાદમાં ત્રણ દરવાજા ને ભદ્ર

અકબર બાદશાહના રાજ્યમાં અમદાવાદ, ગુજબીજા ભાગોની પેઠે, મુગલસત્તા નીચે આવ્યું. બાદશાહોએ સુખા નીમ્યા, તેમણે ગુજરાત પર રાજ

પાછળથી મરાઠાઓની સત્તા વધવાથી અમદામુસલમાન ને મરાઠા, બંનેની એકઠી સત્તા રહી. પછી કેટલોક વખત તેમાં એકલા મરાઠાઓની સત્તા રસત્તાની નિશાનીમાં ભાં ગાયકવાડની હવેલી નામનું મકાન હતું પણ છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૭માં પેશ્વા, ગાયકવાડ, અને સરકારની વચ્ચેના કોલકરાર પ્રમાણે અમદાવાદ લોકના હાથમાં આવ્યું અને વડોદરા પાસેના કેટલોક અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડને આપ્યો.

અકબરનો પુત્ર જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદમાં વખત રહ્યો હતો. તેને એ શહેર ગમ્યું નહોતું. ધૂળ ને ગરમીથી તે કંટાળ્યો હતો. તેની તબીબ સારી રહી નહોતી. આ કારણથી તેણે શહેર માટે શબ્દ કહ્યા હતા:—

“આ કુંગાલ ભૂમિમાં શહેર સ્થાપનારે શી ખુબી કે શોભા જોઈ હશે ? એની હવા ધૂળથી ભરેલી છે. એમાં ઊના પવન ફુંકાય છે. એ નદીનું પાત્ર સૂકું છે. એનું પાણી ગંદું ને ખારું છે. એનાં પરાં કાંટાથી છવાયાં છે.”

પ્રથમ જહાંગીરે એ શહેરને ગદાબાદ કહ્યું. પછી ત્યાં મરઠી કાઠી નીકળ્યાની એને ખબર થઈ એટલે તેણે એને ખિમારિસ્તાન ને જહાનમાબાદ એવાં નામ આપ્યાં,

એજ અરસામાં અંગ્રેજોએ અમદાવાદનું કેવું વર્ણન આપ્યું છે, તે નીચેના ઉત્તારાથી સમજાશે:—

અંગ્રેજો અમદાવાદને જોઈને ઘણા રાજ થયા. તેમણે કહ્યું, “તે લંડન જેવડું સુંદર મોટું શહેર છે. તેની આસપાસનો કોટ ઊંચો ને આસારવાળો છે. તેમાં ઘણા દરવાજા છે. રસ્તા પહોળા ને સુંદર છે. તેની ખંને બાબુએ એટલાં બધાં ઊંચાં ઝાડ રોપેલાં છે કે આપણે વૃક્ષોની ઘટામાંથીજ જતા હોઈએ એમ લાગે છે. તેનાં મકાન સુંદર છે. તેના કારીગરોમાં ઉત્તમ વણકર, નકશીદાર કોતરણી કરનાર, ચિતારા, જડીઆ, અને સોનેરી ને રૂપેરી કસબ વણનારા છે. આ વેપારીઓ ગળી, કાપડ, કરિયાણાં એટલા મોટા જથામાં પરદેશ મોકલે છે કે લગલગ દર દસે દહાડે ૨૦૦ ગાડાં ભરેલો માલ ખંભાત બાય છે.”

ઉપલાં બે વર્ણન એકબીજાથી કેવાં ઉલટાં છે ! એકજ વસ્તુ પર જુદી જુદી નજરે જોવાથી વિચાર કેવા જુદા જુદા થાય છે ! જહાંગીર બાદશાહે પોતાની જાતના વિચારથી શહેરને વખોડ્યું. અંગ્રેજોએ સાધારણ નજરે જે જોયું તે લખ્યું.

શહેરને વિશાળ કોટ છે, તેને ૧૮ હરવાળ છે. કોટ શોભિતો ને મજબૂત છે કે લગભગ પાંચસેં વર્ષ એને યથાં તોપણ એમાંથી ઘણું ભાગે કાંકરો સુધાં ખરતે

ભદ્રને ૮ હરવાળ છે. અંદરની વિશાળ જગામાં કચે મસ્જિદો, ને લોકોને રહેવાનાં આસરે ૧૫૦ ઘર છે

પાઠ ૭૫મો

અમદાવાદ જિલ્લો: મુખ્ય સ્થળ: ભાગ

અમદાવાદ શહેર ઘણું વિશાળ ને ભવ્ય છે. તેમ કોકાણે મસ્જિદો છે. શહેરની અંદર તેમજ બહાર ઃ એની હવેલી ને બંગલા ભપકાભેર છે ને વચ્ચે ચોગાન ને બાગ છે. એ મકાનો રમ્યતા કરતાં સંગવડ, ને વિશાળતા માટે વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

મુંબઈ, મદ્રાસ, ને કલકત્તાને બાદ કરતાં અજેવાં વસ્તીથી ભરચક, જૂની એવા લાયક ઇમારત અને વેપાર પૂરા જોમમાં ખીલી રહ્યો હોય એવાં, શહેર હિંદુસ્તાનમાં છે.

નવા આવનારને આગગાડીનું સ્ટેશન આવતાં એનાં વેપાર ને ભવ્યતાનાં ચિહ્ન નજરે પડે છે. કતળાવ આગળનાં ઘણાં કારખાનાંનાં ભૂંગળાં તેમજ પરના બે ટોડા દૂરથી દેખાય છે.

સ્ટેશનથી ભદ્રકાળી સુધી સીધી સડક છે. તે બાબુએ જાતજાતની દુકાન આવેલી છે. માણે!

પાસેથી ઠેઠ ભદ્ર સુધી સડક બમણી પહોળી છે. એમાં માણસની ને ગાડી, મોટર, સાઇકલ, ને ગાડાં તથા લારીની ધમાલ લગભગ સુંબઈના ભૂલેશ્વરના ભાગ જેટલી છે.

ત્રણ દરવાજાનો દેખાવ દૂરથી ઘણો ધ્યાન ખેંચે એવો છે. ભદ્રના કિલ્લાનો દેખાવ તો ઘણોજ રમણીય છે. ભદ્રમાં ભદ્રકાળી માતાનું દહેરું છે, તે આખા શહેરમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેનાં દર્શન કરવા શહેરના જુદા જુદા ભાગમાંથી લોક આવે છે. ભદ્ર પર મોટું ઘડીઆળ છે. ભદ્રમાં ન્યાયાધીશની ને ટપાલની કચેરીઓ છે.

ત્રણ દરવાજા ને ભદ્રની વચ્ચે કારંજનું મોટું મકાન છે. તેની સામા નાનો, ગોળ આકારવાળો બાગ છે. પાસે હેમાભાઈનું પુસ્તકાલય, પ્રેમાભાઈનું વિશાળ બહિર સભાગૃહ, અને તેની નીચે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની બેઠક છે. એ સોસાયટી એટલે મંડળ ગુજરાતી પુસ્તકો છપાવી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ઉપાયો રચે છે.

દક્ષિણ તરફ જતાં નાકા પર પુરુષશિક્ષકોને કેળવવા માટે શાળા છે ને એ નાકા પરથી આસ્તોડીઆની સડકે જતાં ખંને બાબુએ એ શાળાનાં વિશાળ મકાન છે. પાસે પ્રાર્થનામંદિર છે ને બીજી તરફ સ્ત્રીશિક્ષકો માટે એવી શાળા છે. આ બધો દેખાવ ઘણો દમદમાભરેલો છે.

શહેરની અંદર સ્વામિનારાયણનું મંદિર વિશાળ છે. શહેર બહાર હઠીસિંગનું દહેરું, નીલકંઠ મહાદેવ, હરીરની વાવ, એ બધું જોવા લાયક છે.

શાહીબાગ ઘણું લગ્ય મકાન નદીકિનારે આવેલું છે. એ શાહજહાન નામના અમદાવાદના હાકેમે બાંધ્યું છે.

મસીદોમાં માણેકચોકની પાસે જુમા મસ્જિદ ઘણી રોનકદાર છે. શહેરની બહાર શાહ આલમનો ને સરખેજનો રોજો જોવા લાયક છે. દરેક જાળીની કોતરણી જુદી છે.

રાયપુર દરવાજાની બહાર પોણેક માઇલે કાંકરીઆનું તળાવ છે, તેની રચના ઘણી સુંદર છે. તેનો ફરતો ઘેરાવો એક માઇલ છે. તે ૩૪ સરખી બાજુનું બનેલું છે ને દરેક બાજુ ૧૬૦ ફૂટ લાંબી છે. તેના પર ચારે તરફ સુંદર પગથીયાં ને વચ્ચે નગીનાબાગ છે. તેમાં ખારી નદીનું પાણી વાળેલું છે.

અમદાવાદ શહેર ત્રણ તાંતણે આબાદ થયું કહેવાય છે:- રેશમ, કસબ, ને સૂતર. એમાં રેશમી કારનાં ઘોતીઆં, પિછોડી, પીતાંબર, વગેરે ઉત્તમ થાય છે. કસબનું કામ પણ સાફ થાય છે.

અમદાવાદ શહેરના લોક ઘણા પરગજુ, ઠાવકા, ને શાણા છે અગાઉ કરતાં હાલ તેઓ સાહસિક અને પર-દેશમાં વિશેષ જતા જાય છે.

સાબરમતીને કિનારે દૂધેશ્વર અને સખ્તર્ષિના આરા પવિત્ર મનાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતિજ, ઘોળકા, મોડાસા, સાયણ, વીરમગામ, ધંધુકા, ને ઘોઘા, એ મોટાં ગામ છે. ઘોળકા પ્રાચીન સ્થળ છે. બધાં ગામ આબાદ છે. તેમાં વેપાર સારો ચાલે છે.

ઘોળકાની પાસે વૌઠામાં સાત નદીનો સંગમ છે, ત્યાં કાર્તિકી પુનેમ પર મોટો મેળો લશાય છે. ધંધુકાની પાસે ભીમનાથ મહાદેવનું દહેકૈ પવિત્ર સ્થળ મનાય છે.

પાઠ ૭૬મો

સ્નેહનાં સ્મરણ

સુંદર મધુરાં સ્મરણ સ્નેહનાં,
ઘ્ઘાલાં લાગે અપાર;
ઘ્ઘાલાં લાગે અપાર, તેને
વંદન વારંવાર;
સ્નેહનાં સ્મરણ અમીરસધાર.

રસમાં નવરાવે, નીતરાવે,
રીજાવે રસબોલ;
મસ્ત બનાવી નિત્ય નચાવે,
ઉછાલો રસછોલ;
સ્નેહનાં સ્મરણ રસાયનસાર.

રસઘુઘવાટે રમ્ય પ્રસંગો,
ભવ્ય ભરે ભણકાર;
સૂર મધુર મિય જનના ગજવે,
અહો! લલિત લલકાર;
સ્નેહનાં સ્મરણ અકલ રણકાર.

રસકણિકાપ વ્હાલ જનના
 રચાય કંઈ અઠાર;
 બોલાવે રસધેલા એને
 એવો રસ અપઝાર;
 સ્નેહનાં સ્મરણ એક આધાર.
 લલિત

પાઠ ૭૭મો

સુરત જિલ્લો: મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો

સુરત શહેર તાપી નદીને કિનારે આવેલું છે. અહિંથી દરિયો જમીનને રસ્તે માત્ર ૧૦ માઇલ દૂર છે. એની પાસે બેએક માઇલને છેટે તાપી નદી ઓળંગીને જતાં રહેઠે કરીને ગામ છે, તે એનાં કરતાં વધારે જૂનું છે.

ઇ. સ. ૧૧૯૪માં દિલ્હીના બાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીન સરદાર કુતુબુદ્દીને ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી રહેર ને સુરત સુધી આવ્યો. તે વખત સુરત ત્યાંથી ૧૩ માઇલ પર આવેલ કામરેજ ગામના સરદારને તાબે હતું.

આ જૂના શહેરને ઠેકાણું ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકામ હાલનું સુરત શહેર વસ્યું છે. ગોપી નામનો એક તર્વગ વેપારી હતો, તેના નામ પરથી શહેરના મુખ્ય ભાગનું નામ ગોપીપદ પડ્યું અને તેમાં બાંધેલું વિશાળ તળાવ ગોપીતળાવ કહેવાયું. તેની સ્ત્રી રાણી કહેવાતી, તેના નામ પરથી રાણીતળાવ ને રાણીચકલાનાં નામ પડ્યાં છે. ગોપીએ વસાવેલું શહેર ધીમે ધીમે આબાદ થવા માંડ્યું.

જૂના શહેરનું નામ સૂર્યપુર હતું, એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૪૮માં ત્યાં હાથે લખાએલાં પુસ્તકોમાં સૂર્યપુર નામ મળે છે. ગોપીએ ગુજરાતના બાદશાહેને શહેરનું નામ સુરજ પાડવા લખ્યું. પાદશાહે સુરજને બદલે સુરત નામ પાડ્યું.

સુરત શહેર વેપારનું મોટું મથક થયું. જમીનને માર્ગે ત્યાંથી વણબરો દક્ષિણમાં ગોવળકોંડા સુધી, પૂર્વમાં બરાનપુર સુધી, અને ઉત્તરમાં દિલ્હી, આગ્રા, ને લાહોર સુધી જતી. તેનાં વહાણો કોંકણ, મલબાર, સિલોન, અને મદ્રાસ ને બંગાળના કિનારા સુધી જતાં. તેનો વેપાર ઘણા દૂર દેશો સુધી ચાલતો.

સુરત ૮૪ બંદરનો વાવટો ગણાતું. હીરા, માણિક, તાંબું, લોહું, ઘઉં, વાલ, માખણ, અનેક જાતનાં તેલ ને અત્તર, કાળાં ને ઘોળાં મરી, કાગળ, ખાંડ, મીણ, અફીણ, ગળી, વગેરે ચીજો સુરતથી દૂર દેશાવર જતી. પણ મુખ્ય ચીજો સુતરાઉ ને રેશમી કાપડ ને કસળ હતી. આ પ્રમાણે સુરત પૂરેપૂરી બહોજલાલીમાં હતું. ઇ. સ. ૧૭૬૬માં તેમાં ૮ લાખ માણસની વસ્તી હતી.

શહેરને બે કોટ હતા; એક માંહેનો ને બીજો બહારનો. બહારના કોટનો ભાગ સુરતથી મુંબઈ જતાં આગગાડીમાંથી નજરે પડે છે. માંહેના કોટને ઢેકાણે હાલ આડી આવેલી છે. એ કોટનું નામ કોટસફીલ નામના શહેરના ભાગે બળવી રાખ્યું છે. એ કોટને ૧૨ ભાગોળ હતી.

બરાનપુરી ભાગોળથી બરાનપુર ને નવસારી ભાગોળથી નવસારી જવાતું. બહારના કોટમાં દિલ્હી દરવાજો હતો,

ત્યાંથી દિલ્હી જવાતું. એ દરવાજેથી દિલ્હીના બાદશાહનાં ફરમાન આવતાં, તેને ધામધૂમથી વધાવી લેવાનો રિવાજ હતો.

આવા દિલ્હી દરવાજા અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, જેવાં મોટાં શહેરોમાં છે.

ફિરંગી લોકો, વલંદા, અંગ્રેજો, અને ફ્રેંચો હિંદુસ્તાનમાં વેપારને માટે આવ્યા, તે બધાની કોઠી સુરતમાં હતી.

વલંદાઓની કોઠીને ઠેકાણું હાલ નાનપરાની મુખ્ય પોસ્ટ ઑફિસ છે. અઠવાના દરવાજાની બહાર ફ્રેંચની કોઠી હતી, તે ભાગ ફ્રેંચ બાગના નામથી ઓળખાતો હતો. અંગ્રેજ લોકોની કોઠીવાળા મકાનમાં હાલ નદીકનારે પાતાળી હનુમાનને મંદિરે જતાં દાકતર ડોસાભાઈનું મકાન છે.

આરંભમાં સુરત કામરેજના સરકારને તાબે હતું; પછી તે સુસલમાનોના હાથમાં ગયું. ઇ. સ. ૧૩૭૩માં ફિરોઝ તખલખે લીલ લોકોની સામા તેનો બચાવ કરવા એક કિલ્લો બાંધ્યો.

પછી પોર્ટુગીઝ લોકોએ શહેરને બાળી મૂક્યું. આથી અમદાવાદના બાદશાહે વધારે મજબૂત કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ કર્યો, તે ઇ. સ. ૧૫૪૬ના અરસામાં પૂરો થયો.

સત્તરમા સૈકામાં સુરતમાં શાંતિ રહી અને તેનો વેપાર ધમધોકારે ચાલ્યો. મરાઠાઓએ તેની દોલતથી લોભાઈ તે પર હુમલા કર્યા. શિવાજીએ તેને ત્રણ વાર લૂટ્યું.

ઇ. સ. ૧૭૩૩થી ઇ. સ. ૧૮૦૦ સુધી સુરતમાં સ્વતંત્ર નવાબોનું રાજ્ય રહ્યું. પછી નવાબો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યા; કુલ સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી અને નવાબને પેન્શન આપવામાં આવ્યું.

પાઠ ૭૮મો

સુરત જિલ્લો : મુખ્ય સ્થળ, ભાગ રજો

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં પશ્ચિમ તરફ જે સંસ્થાનો હતાં, તેનું રાજધાનીનું શહેર સુરત હતું. ઇ. સ. ૧૬૭૮માં અંગ્રેજ કંપનિએ સુરતમાંથી રાજધાની ખસેડી મુંબઈમાં કરી.

ઇ. સ. ૧૮૧૩માં ગુજરાતમાં મોટી દુકાળ પડ્યો, તેની સુરતના વેપાર પર ઘણી અસર થઈ. ઇ. સ. ૧૮૩૭માં સુરત શહેર પર બે મોટી આક્રમક આવી પડી. ભયંકર આગથી ૯ હજાર ઉપરાંત ઘર બળી ગયાં. આગ ત્રણ દિવસ સળગ્યા કીધી. આથી ૬ ઠરોડ રૂપીઆનું નુકસાન થયું. આ આગ ઉનાળામાં લાગી ને એજ વર્ષમાં ચોમાસામાં મોટી રેલ આવી. દરિયાની પેઠે શહેરના બધા ભાગમાં પાણી ફરી વળ્યાં. લોકો આ બે આક્રમક તદ્દન નિરાધાર થઈ ગયા.

ઇ. સ. ૧૮૩૮માં શહેરમાં અસલી ઝાહોઝલાલીની છાયાજ રહી. પરંતુ, લોકો સંતોષી, સાહસિક, ને આનંદી સ્વભાવના હોવાથી આગ અને રેલની આક્રમક ઉપરાઉપરિ ને વારંવાર આવ્યા છતાં શહેર પાછું ઊભું થાય છે. હાલ તેમાં એક લાખની ઉપર વસ્તી છે.

રેલ્વે-સ્ટેશનથી શહેર નીચું છે. સ્ટેશનથી અડવાના દરવાજા સુધી સીધી, મોટી સડક છે. બરાનપુરી ભાગોળ આવતાં પહેલાં ઊંચો ઘડીઆળનો મિનારો છે.

નદીકિનારે કિલ્લો છે, તેની પાસેના મેદાનમાં મુંબઈ બેંકનું મકાન છે. બેંકની સામા સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ હાઇ સ્કૂલ છે. પાસે રાવ બહાદુર નગીનચંદનું બહોર મકાન છે. બીજી તરફ વિક્ટોરિયા બાગ ને સરકારી ઇન્સિતાલ છે. નગીનચંદના વિશાળ મકાનની સડકે રાંદેર જવાનો હોય પૂલ છે.

આ સ્થળે શહેરનો દેખાવ ઘણો ભવ્ય છે. સામે કિનારેથી એ દેખાવ ખરેખરો રમણીય લાગે છે.

નાનપરામાં નદીકિનારે, તેમજ હોરવાડમાં હોરાઓનાં મકાન ઘણાં રોનકદાર છે. ગોપીપરામાં તેમજ ડુમસની સડકે શહેર બહાર શ્રાવકોનાં મકાન ઘણાં સુંદર છે.

શહેરમાં હોરા ને શ્રાવકો ઘણા પૈસાદાર છે. હોરાઓ પરદેશમાં વેપાર ખેડી પુષ્કળ ધન કમાઈ સુરત લાવે છે. તેઓ તેમજ રાંદેરના હોરા ઘણા સાહસિક છે. શ્રાવકો માતીના વેપારી છે. શહેરના ઘણા વતની વેપાર માટે મુંબઈમાં રહે છે.

શહેરના લોકો નાનુક, બુદ્ધિશાળી, ને રસિક છે. કેળવણીમાં શહેર આગળ પડતું છે. એમાં હાલ એક ક જ (મહાશાળા) સ્થપાઈ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સંસ્કારી લેખકો, કવિ નર્મદ, નવલરામ, અને નંદશંકર, આજ શહેરના વતની હતા.

પણ હાલ શહેરમાં બહુ વેપાર નથી. તોપણ રેશમ અને કસબનો વેપાર ચાલે છે, સુખડના લાકડાની ઉત્તમ કારીબરીની પેટીઓ બહિં બની દૂર દેશાવર જાય છે, અને સૂતર કાંતવાનાં ને વણવાનાં ચારપાંચ કારખાનાં છે.

સુરત શહેરના લોકો મોખીન છે. ત્યાં શ્રાવણ માસમાં ઘણા મેળા ભરાય છે. જન્નાદમીનો મોટો મેળો ભરાય છે, તે જોવા ઠેઠ મુંબઈથી વલસાડ ને ભરૂચ વચ્ચેનાં રેલ્વે-સ્ટેશનોથી ઘણાં માણસ આવે છે.

તાપી નદી પવિત્ર મનાય છે. શહેરથી ત્રણેક માર્ગદ્વારા તાપી નદીને કિનારે અગ્નિનીકુમાર ને શુભેશ્વર મહાદેવનાં મંદિર છે, તેમજ આચાર્યજીની બેઠક છે. મંદિર પાસે સુંદર ઘાટો છે. શુભેશ્વર પાસે કૂલપાડા ગામ છે. એ સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે.

શહેરમાં વૈષ્ણવનાં ને શ્રાવકનાં ઉત્તમ મંદિર છે. સ્વામિનારાયણનું મંદિર તેમજ લાયક છે. બાલાજીનું મંદિર ઘણું વિશાળ ને સ્મરણીય છે. એ મંદિરની પાસે ઘણાં મંદિર છે. અંબાજી માતાનું દહેરું શહેરને મધ્ય સ્થળે છે. એ બંને દહેરાંમાં શહેરના ઘણાં લોકો રોજ દર્શન કરવા બળ્ય છે.

શહેરથી ત્રણેક માર્ગને છેટે કતારગામ છે, ત્યાં કાંતારેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે. કાંતાર એટલે જંગલ. અહિં પ્રથમ જંગલ હોવું જોઈએ. શ્રાવણ મહીનામાં અહિં મેળા ભરાય છે.

સુરત જિલ્લામાં વલસાડ, ઓરપાડ, માંડવી, પારડી, ચીખલી, બારડોલી, એ કેટલાં ગામ છે. ઓરપાડ તાલુકામાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરું છે, તે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવ્યું છે. તે યાત્રાનું સ્થળ છે.

માંડવી તાલુકામાં અસલ નાનું દેશી રાજ્ય હતું. એ તાલુકામાં બોધાન ગામમાં ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે, ત્યાં બાર બાર વર્ષે, યાત્રા ભરાય છે.

વલસાડ એ બોરંગા નદી પર એક કસબો છે. એમાં ડાંગના ડુંગરમાંથી પુષ્કળ સાગ આવે છે, તે દરિયામાર્ગે કાઢિયાવાડ જાય છે. એની પાસે દરિયાકિનારે ટીથલ છે, તે હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

પાઠ ૭૯મો

વસન્ત લ્યો !

રાજ ! કોઈ વસન્ત લ્યો, વસન્ત લ્યો :

હાં રે મારી ક્યારીમાં મ્હેક મ્હેક મ્હેકી :

હો રાજ ! કોઈ વસન્ત લ્યો, વસન્ત લ્યો :

રાજ ! વીણી કલીઓ મેં નેત્રમાં ડઘાડી :

હાં રે મારે હૃદયે લલાટે વધાવી :

હો રાજ ! કોઈ વસન્ત લ્યો, વસન્ત લ્યો :

રાજ ! દેવ દેવી સોદાગ લેવા આવે :

હાં રે મીઠી સ્નેહની બંસરી બજાવે :

હો રાજ ! કોઈ વસન્ત લ્યો, વસન્ત લ્યો :

નાનાલાલ

સમજૂતી

૧૧૧.

પાઠ ૧લો—દેવલોક પાખ્યાં=મરણ પાખ્યાં. કૌતુકથી=અનન્યખીથી.
વહાલસોયા=હેતાળ. જિગર=હૃદયું.

પાઠ ૨જો—અતિલોભ=ધણે લોભ; અતિ=ધણે. સાલતી=બહુ દુઃખ દેતી. વિશુદ્ધ=પવિત્ર. દળદર ફીટશે=ગરીબાઈ જતી રહેશે. કુમેર-ભંડારી=ધનનો દેવતા.

પાઠ ૩જો—સિસોદીઆ=રજપૂતોનું એક કુળ. નમ્યું આપ્યું નહોતું=કદી નમ્યા નહોતા. આ અરસામાં=આ વખતે. પાછી પાની કરે એવા નહોતા=કદી પાછા કરે એવા નહોતા. રણધીરા=લડાઈમાં ધીરજથી લડનારા. મુજ=મારું. અંગ=શરીર. શણગાર=ધરેણું. શૌર્ય=શુરાતન. પરાધીન=પારકાને તાબે. શિશોદિય નામ=સિસોદીઆ કુળનું નામ.

પાઠ ૪થો—નાગી=ખુદી. પણ લીધું=અમારે આમ કરવુંજ એવો મક્કમ વિચાર કર્યો.

પાઠ ૫મો—એબ=ડાઘ. સ્નેહાળ=માયાળ, હેતવાળો. રાજવૈભવ=રાજ્યનું સુખ.

પાઠ ૬ઠો—માગ મુકાવે=માર્ગ મુકાવે; કોઈને જવાનો રસ્તો કરવો, તેને માન આપવું, તે તેને માર્ગ આપવો કહેવાય. નાન=શરીર. નામે=નમે. વિશ્વ=દુનિયા. મોહિની=મોહ ઉત્પન્ન કરે, બધાંને વશ કરે એવી. વચ્ચા=બગલું. કોકીલ=કોયલ. કચ્છા=કાગડો. સિંધુ=દરિયો. ટંકા=ટાંકું. પ્રાક્ષ્મી=પરાક્રમી; શુરાતનવાળો. ચોર=ચોર જેવો; આખર વિનાનો; ‘ચાકર’ શબ્દમાં ‘ચ’ છે તેવા ‘ચ’વાળો શબ્દ વાપર્યો છે. કવિતામાં એવી રીતે પ્રાસ લાવવા કવિઓ ઇચ્છે છે.

પાઠ ૮મો—તેજદાર=ઝળકતી, તીણી ઝીણવટવાળી.

પાઠ ૯મો—પારદર્શક=જેની આરપાર જોઈ શકાય એવું.

પાઠ ૧૦મો—કટ્ટો=જખરો. આરોગ્ય=તંદુરસ્તી. છિદ્રાળુ=છિદ્રેથી ભરેલું; કાણુંવાળું.

પાઠ ૧૧મે—આ કવિતા વડોદરામાં યુજરાતી સાહિત્યપરિષદ
અરાર્થ તે પ્રસંગે કવિએ રચી છે. ઘર=છાતી. વિશ્રમ=વિશ્રામ. અવિરામ=
વિરામ લીધા વગર. અબોલ=ખોલાય નહિ એવા. રસિયાજી રાજ=રસિકામાં
એક. જટાતરંગ=જટાંરૂપી મોઝું. હરંગે=ઉત્સંગે, ખેળે.

પાઠ ૧૨મે—મોઝૂદ=હાજર; મળી આવે એવું. દેરીનો ગાળો=
દેરીનો ફાંસો.

પાઠ ૧૩મે—તાંમાની માત્રા=તાંજું મારેલું હોય એવી દવા.
એવી દવા પીવાથી શરીર મજબૂત થાય છે; શરીરને મજબૂત કરનારી
દવા. કાગડું°=કાગડો તાડ પર એસે ને તાડ પડી જાય તો તે કંઈ
કાગડાના ખેસવાથી થયું નથી; એ જોગ સાથે આવ્યા એટલુંજ.
મંઝા°=જૂત કે ડાકેણ કોઈ નથી; બધું મનનુંજ ઉપગરેલું છે.
મંઝા=મરજી.

પાઠ ૧૪મે—જંગ=લડાઈ. વ્યૂગલ=રણશીંગડું. જાગે=આગળ.
હામ°=હિંમત હરાવે. પાલંદ=દોંગ. બ્રહ્મરસ=મગવાનમાં તમારું મન
એકત્ર કરો, એટલે આનંદરૂપી રસ ચાખશો. નર્મદાદેશ=કવિ નર્મદનો
આદેસ-આજ્ઞા-ઉપદેશ.

પાઠ ૧૫મે—તેજસ્વી=તેજવાળું. ક્ષમાવાન=માફ કરે એવું; મોટા
મનનું. ઉદાર=મોટા દિલનું. આશીર્વાદ=કલ્યાણ ધરવું ને વરદાન આપવું તે.

પાઠ ૧૬મે—મરણક્રિયા=મુઆની પાછળ શ્રાદ્ધ સારવું, ક્રિયા
કરવી તે. તથાસ્તુ=તેમ થાઓ !

પાઠ ૧૮મે—સહનથીય=ધીરજથી દુઃખ ખમી શકે એવા
સ્વભાવવાળું. નિર્દોષ=જેણે કોઈ કંઈ નથી એવું. નિર્દય=દયા વગરનું;
ધાતકી, રૂઆબ°=સારા ચહેરા વગરનું; શોભિતું નહિ એવું. અનહદ=
હદ વગરનું; પુષ્કળ.

પાઠ ૧૯મે—હારણ નર=હિંમત વગરનો માણસ. લેલે=ગણે.
સલેલ=હમેશ નરતું=ખરાબ.

પાઠ ૨૦મે—ખિમ=ગોળો. ગોપકન્યા=ગોવાળની છોકરી. આગ્રેહમ=ખરખર. વિશ્વાસ=વૈભવ; જાતજાતનાં સુખ.

પાઠ ૨૧મે—માર=અમુક તોલ. ભંડારી=તિબ્બેરીનો ઉપરિ-વજ્રું=જૂડું.

પાઠ ૨૨મે—કર=વેરો. ધરણી=ભાંય. અંતરે=છેટે.

પાઠ ૨૩મે—સ્તોત્ર=વખાણની કવિતા. સુશીલ=સારા સ્વભાવ-વાળી. પુનિત=પવિત્ર. હરદમ=હમેશ. વિશેષજ=વધારેજ. અલૌકિક=વિઅજ્ઞાણ; અસાધારણ. અસ્તંડ=અટક્યા વગર. લહી=લીધી; કીધી. બોલ=ગરદન. દાક્ષ=અળતરા, લાગણી. છટ્ટિ°=એ માનવી કુદરતના ક્રમથી ઉલટા આચરણવાળો રાક્ષસ છે.

પાઠ ૨૪મે—કૌતુક=જાણવાની ઇચ્છા.

પાઠ ૨૫મે—ઇન્દ્રિય=કામ કરનાર કે જ્ઞાન મેળવનાર શરીરનો ભાગ. રૂપ=આકાર. સ્પર્શ=અડકવું તે; અડકવાથી મળવું જ્ઞાન તે સ્પર્શજ્ઞાન. તંતુ=તાતણા. જ્ઞાનતંતુ=જે વડે જ્ઞાન મેળવાય એવા તાંતણા. અત્રનળી=અનાજ પેટમાં જવાની નળી.

પાઠ ૨૬મે—પુષ્પજ્વલં.

પાઠ ૨૭મે—કલરવ=મીઠા, સમજાય નહિ એવા કાલા શબ્દ. મુલકું=મધુરં મુખ. બાલક શું માલે! =આળસ, ખરેખર, શું જોવું હશે! એની કલ્પના દિવ્યજ છે. સુરગાન=દિવ્યલેખનાં-દેવતાઓનાં ગાયન. મિજબવા=હૃદયને સ્નેહભીનાં કરવા. ગુલ°=ફૂલની કળીની પાંખડી. અજાણેલી=નહિ ખાલેલી. ઉષા=પ્રાતઃકાળ; સર્વ જગ્યા પહેલાંનો રમણીય સવારનો વખત. રેલી=પુષ્કળ રેડી. કેલિ=રમત. પેલી=જોઈ. કુસુમ=ફૂલ. ધરણીકેરાં=પૃથ્વીનાં. અનેરાં=અદ્ભુત, કોઈનાં જોયાં ન હોય એવાં. નમેરાં=મહેર વગરનાં; નિર્દય; ધણાં સખ.

પાઠ ૨૮મે—હરત=નામદાર. ધમામ=આગેવાન. પેગંબર=પ્રુદાનેષ પેગામ-સંદેશો લાવનાર. ખલીફ=મુહંમદ પેગંબરની ગાદીના વારસ-ખિલાફતખલીફાની ગાદી.

પાઠ ૨૯મે—તિરસ્કાર=કોઈને નીચો પાડવો-ગણવો તે; ધિકાર.

પાઠ ૩૦મે—મધ્યસ્થ=મેની વચ્ચે કણઓ પતાવવા નિમાએલો માણસ.

પાઠ ૩૧મે—ઉદયાચળ=સૂર્ય જે પર્વત પર ઊગે છે એમ મનાય છે તે પર્વત; ઉદય=ઊગવું; અચળ=પર્વત. ભાણુ=ભાતુ; સૂર્ય. નિર્વશ=સંતતિવિનાનું. કાયર=આયલું.

પાઠ ૩૨મે—યુવાન=જુવાનીઓ. માતુલ=મામો. જવ=જ્યારે. ગમગીન=દિલગીરીમાં દૂખી ગએલું.

પાઠ ૩૩મે—પુરાણ=જૂની. સૂત્ર=ટુંકું, અર્થ ભરેલું વાક્ય તે સૂત્ર; સૂત્રપંચાંગ લખાએલાં પુસ્તકો. સ્લઙ્કાવે=શોભાવે. ઉચ્ચ=ઉંચાં. ઉદ્દેશી=ધ્યાનમાં રાખી કરજું હોકાર=ગર્જના કરીશું. દિવ્ય=દેવતાઈ. ગંગ=ગંગા નદી. બલૈકિક=સાધારણ રીતે નજરે ન પડે એવા, અદ્ભુત. રંગ=શોભા. પ્રમુવંચ=પ્રભુના માર્ગ; પવિત્ર માર્ગ. ઉજેશ=ઉજળા. અલીમ=હદ વગરનું; ધણું; બેહદ. લવલેશ=લગાર પણ. સમાશ્રય=આત્મચળ, સ્વાશ્રય. ઝલાસ=આનંદ. પુણ્યપ્રમાજ=પવિત્ર તેજ; પ્રભુનું તેજ.

પાઠ ૩૪મે—હાડપિંજર=હાડ = હાડકું; પિંજર=પાંજરું=હાડકાંનું પાંજરું; હાડકાંનું ખોખું. ભીંગડાં=ગડાં પડ. ગુલતાન=લીન; તેમાંજ મન ગુંથાએલું એવું.

પાઠ ૩૫મે—ફાયદાકારક=ફાયદો કરનાર. કારક=કરનાર. અકાળ=કવખતનું. વિધવા=રડેલી સ્ત્રી. પુનર્લગ્ન=ફરી પરણવું તે. નાબૂદ=ન હોવું તે; નાશ. ગુન્નશ=શક્તિ. પાયમાલી=ધણીજ ખરાખી.

પાઠ ૩૬મે—શહાદત=ધર્મની ખાતર—યાયની ખાતર, જિંદગી અર્પણ કરવી-ખોવી તે. નિકાહ પઢવા=લગ્ન કરવાં.

પાઠ ૩૭મે—શેષે=શા વડે; શી રીતે ? હોય દલાળો હેઠ ૦ =જે કોઈના ભાર નીચે દબાયો હોય છે, કોઈની તાબેદારીમાં હોય છે તે. અમાપ=માપી ન શકાય એટલું. બધેય=બધેએ; એકે એક ઠેકાણે. મવ=જન્મ-મારો.

સુશાસન=ધણીવાળી સ્ત્રી. ઘડો નહિ=લેખું નહિ; તેને કોઈ કથામાં ગણતું નથી.

પાઠ ૩૮મે—મહેસલ=જમીનનો વેરો. વાલંદ=હજમ. નેસ્તી=મોદી; ખાવાની પરચુરણ વસ્તુ વેચનાર. વસવાયા='વસવૈયા' પણ વપરાય છે; કામ કરનાર વર્ગ. ફેજદારી ને દીવાની=મારામારીનાં, હુઝ્યાઈ, ચોરી, વગેરે કામ ફેજદારી કહેવાય છે. એવો ગુનો કરવાથી દંડ કે કેદની શિક્ષા થાય છે. વારસાનાં, જમીન ઇલાખ્યાનાં, પારકી જમીનમાં બારીબારણાં મૂકવાનાં, અને એવાં કામ દીવાની કહેવાય છે.

પાઠ ૩૯મે—વાહન = ગાડી. તાજૂખ° = અચંખો પામવો. મોહમયી=મોહ પમાડનાર. સ્થાનિક=સ્થાનને—શહેરને કે ગામને—લગતું. સબ્ય=મંડળીમાં બેસનાર. સ્વરાજ્ય=પોતાનું રાજ્ય.

પાઠ ૪૦મે—ખિનહકદાર=જેને હક નથી એવો (ખિન=વિનાનો).

પાઠ ૪૧મે—દયામણા=દયા ઉપજાવે એવા. તીરંદાજ=તીર ફેંકવામાં હોશિયાર.

પાઠ ૪૨મે—સાહિત્ય=કોઈ પણ ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથો તે તેનું સાહિત્ય.

પાઠ ૪૩મે—નિર્ગમિયે=માળીએ. સલૂણું=સુંદર; લાવણ્યવાળું—કાંતિવાળું. કાલું=મૃદુ ને મધુર. ફૂલ ખીલે છે તેને કવિએ તેની પ્રીતિ આપણી તરફ હસતી હોય એમ કહ્યું છે. મનુજસમૂહે=માણસના જથ્થામાં. કુટિલતા=વાંકાપણું.

પાઠ ૪૪મે—અશ્વવિદ્યા=ઘોડા પારખવાની, કબજે રાખવાની, વેગે ચલાવવાની, વગેરે લગતી તમામ કળા. અંખના=જેવાની કે મળવાની ધણી આતુરતા. સંતાન=છોકરાં.

પાઠ ૪૫મે—કલિ=ચાર મોટા, ધણા લાંબા જમાનાને હિંદુઓ ચાર યુગ કહે છે. કલિયુગ તેમાંનો એક છે. કલિ=કળઓ. એ જમાનામાં દરેક જાતનાં નહારાં ને પાપી કામ થાય છે. કલિ એ જીમનું સ્વરૂપ છે.

માણસમાં એ નહારી યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે ને તેમને લગાવી મારે છે ઉપરણું=ઉપલા અંગનું વસ્ત્ર. જીવતું ચર્ધ=દમયંતીને દેવેનું વરદાન હૃદ તેથી. ભામની=ભામિની, સ્ત્રી.

પાઠ ૪૬મે—દવ=વનની આગ. ઉખાણું=છૂપા અર્થવાળો સવાલ

પાઠ ૪૭મે—રચઢા=રચ; તિશ્તકાર બતાવવા એ શબ્દ વાપર્યે છે. રચઢા સેઢ=રચ પર ચઢી રણ્યુક્ષેત્રમાં જા. કોઢ=હોંસ. ઘાઢ=ધરણ કરે; લઉં. સંહાર=નાશ. વાંધતાં=વધતાં. વેન=ગાય. વછોઢી=છૂટી પાડી વિમ્મસો=વિચારો. કાઘર=આયલો. જવની=પૃથ્વી.

પાઠ ૪૮મે—ભાવિક=ધર્મચુસ્ત. અદ્ય=માનમરતબો, મર્યાદા

પાઠ ૫૦મે—મહેર=દયા.

પાઠ ૫૧મે—ભાઅદેવી=આપણું નસીબ નક્કી કરનારી દેવી વલખાં મારવાં=ખૂબ ફાંફાં મારવાં. લચી ષડી=નીચી નમી ગઈ.

પાઠ ૫૨મે—વિરાજો પ્રાણમાં=હૈયામાં વસેો. પ્રફુલ્લ=ખીલેલા પીયૂષ=અમૃત. ડરનાં=હૈયાનાં. જાં=જેવાં.

પાઠ ૫૩મે—મોબેદ=વિદ્વાન; પારસીઓનો ધર્મગુરુ. નહાનવડાવી=પવિત્ર સ્નાન કરાવી. દસ્તુર=પારસીઓનો ગોર. પતેત=ઝંદ-અવસ્તાનાં ધર્મપુસ્તકનાં કેટલાંક વાક્ય. તેમાં પાપને માટે પસ્તાવે બતાવેલો હોય છે. તંદુરસ્તી બણે છે=તંદુરસ્તી મળે એવાં ધર્મનાં વાક્ય બણે છે. અદા કરવી=અજાવવી.

પાઠ ૫૬મે—જાલુડાં=કુમળાં, નાજુક આળક. હદયામાં=હૃદયમાં છાતીમાં. દોહલાં=મુરકેલ. માતાબોઝાં=માતા વિનાનાં; માતા આરવગરનાં. તંન=છોકરાં. બોઢાબ્યાં=વળાબ્યાં.

પાઠ ૫૮મે—રાખેગાર=રાય ખેંગાર. પરજળે=પ્રજળે; બળે સત=સત્ય.

પાઠ ૬૦મે—પાલક=પાળનાર. પ્રમાણપત્ર=પુરાવાનો લેખ.

પાઠ ૬૨મેા—રક્ષા=શુભ. શુભિ=શુદ્ધિ; બાન. શોણિત=સોહી. અંગશુ=શરીરના અવયવ સાથે. રયણી=રઝની; રાત. ચદક=પાણી. શાયન=પથારી. પ્રેમદા=પ્રેમદા; સ્ત્રી.

પાઠ ૬૩મેા—સહન કરવું=અમરું.

પાઠ ૬૪મેા—સાયર=સાગર; દરિયો. દર્શન°=પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી તેનું દર્શન કરવા સમુદ્રની બહાર નીકળ્યાં. આર્વતાં=આવતાં. આઢ્યાં=પારધીએ જ્ઞેયાં. ધારણ રાક્ષ=ધારી રાખ, પકડી રાખ. ધીર=ધીરજ. જાદવધીર=શ્મશ્રુષ્ઠુ; યાદવોમાં શૂરામાં શૂરા. મા'વો=માધવ; ભગવાન; વહાલાનો શબ્દ છે. શારંગપાણી=શારંગપાણિ; જેના હાથમાં ધનુષ-કામદું છે. તે શ્રીકૃષ્ણ. શારંગશુંગ એટલે સીંગડું; સીંગડાનું બનેલું કામદું. પાણિ=હાથ. અવઢા=સ્ત્રી; બળાધિનાની. રૂતવાર=ભરોસો. રાક્ષણહારો=રાખનાર; ઉગારનાર. કેના=કાઠના. સ્વામ=સ્વામી; પતિ. વો'ણી=વગરની. ત્રિકમજી=ત્રિવિક્રમજી; વામન અવતારમાં જેમણે ત્રણ વિક્રમથી-પગલાંથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી, ને આકાશ સેક્યાં તે. અટક પઢી=અટકી પડ્યાં છીએ. આશ્વમના=આશ્વમાના. જોશાઢા=સુંદર કેશવાળા; ભગવાન. વેલી=ઉગારનાર. કરતાર=જગતના બનાવનાર. તંત=નીમ. વાર=મદદ. પતીત=પતીજ, ભરોસો. મેષ મલાર=પુષ્કળ વરસાદ વરસાવે એવું વાદળ. મોજલ=કવિ ભોળભક્ત.

પાઠ ૬૦મેા—ધેઆન=હાહડી. ધે સારે છે=ધર્મપુસ્તકનાં વચનો પઠે છે. ક્ષણિક=થોડો વખત પહેાંચે એવું; નાશ પામે એવું. રહ=આત્મા.

પાઠ ૭૨મેા—ખીજપાત્ર=ખીને રહેવાનું ઠેકાણું. પુષ્ટિકારક=પોષણ કરનાર; જેર આપનાર.

પાઠ ૭૩મેા—પુસ્તકના સંગ્રહ=જ્યાં ધણું પુસ્તકો એકઠાં કર્યા હોય એવું ઠેકાણું.

પાઠ ૭૪મેા—ગર્દાબાદ=ધૂળનું શહેર. બિમારિસ્તાન=મંદવાડનું ધર. જહાનમા'બાદ=નરકનું ઠેકાણું.

પાઠ ૭૫મે—સભાગૃહ=સભાને મળવાનું ઠેકાણું. કાર્તિકી=કા
કાર્તિક મહીનાની. સંસ્કૃત શબ્દો ‘કાર્તિક’ ને ‘કાર્તિકી’ છે.

પાઠ ૭૬મે—મતુષ્યના સ્નેહનું સંભારણું કેવું મીઠું છે, તે
કવિતામાં સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે. અપાર=અત્યંત. વંદન=નમન. અમીરસ
અમૃતના રસની ધારા જેવાં શીર્ષાં. રસબોલ=રસથી ઉભરાતા. રસાયન
રસાયન=જેર ને પુષ્ટિ આપે એવી દવા. રસાયન જેમ શરીરને
આપે છે, તેમ સ્નેહીનું સંભારણું આપણને આનંદ પમાડી બળ
છે. સાર=વળ. સૂર=શબ્દો. ગજવે લલિત લલકાર=હૃદયમાં મીઠો :
ગજવે છે-ઉપજવે છે. અક્લ=કળાય નહિ એવો.

પાઠ ૭૭મે—ગહોજલાલી=અતિશય આવાદી, ચઢતી,
ફરમાન=હુકમ.

પાઠ ૭૮મે—ઢાયા=ભાસ; નામ.

